

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМЛИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

ДИЛДОРАХОН АБДУЛЛАЕВА

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИ

фанидан услубий қўлланма

АНДИЖОН - 2005

Мазкур ўқув-услубий қўлланма ўзбек адабиёти кафедрасининг илмий кенгаши йиғилишида маъқулланиб нашрга тавсия этилган.

Ушбу қўлланмада туркий қавмга мансуб туркман, козок, қирғиз, қорақалпоқ, озарбайжон, уйғур халқлари адабиётларининг илк илдизлари, оғзаки ва ёзма адабиётининг ривожланиши ва тараққиёти, жаҳон адабиётидаги ўзига хос ўрни, маданият ва маънавият соҳасига қўшган ҳиссаси, турли даврларда фаолият кўрсатган кўзга кўринган адибларнинг ижоди таҳлил этилади.

Қўлланма институт ва университетларнинг филология факультети талабалари, магистр ва аспирантлари, филолог мутахассислар ва барча адабиёт ихлосмандлари учун мўлжалланган.

Такризчи:

доц. Б.Раҳмонов.

Сўз боши

Мазкур қўлланма туркий халқлар адабиёти курси учун тузилган бўлиб, бу курс республикамизнинг педагогика институтлари ва университетларида филология мутахассислиги бўйича бакалавр даражасини оловчи талабаларга ўқитилади. «Туркий халқлар адабиёти» курси Ўрта Осиё ва Қозоғистон, озарбайжон, татар, бошқирд ва ўзга туркий халқлар адабиётлари намуналарини ўз ичига олади.

Курсни ўқитишдан мақсад туркий халқлар адабиёти тарихини халқ оғзаки ижодидан тортиб бугунги кунга қадар бўлган давр ёзувчи, шоир ва драматурглар, уларнинг асарларида олға сурилган ғоялар билан таништиришдир.

Туркий халқлар адабиётида ўрганилиши керак бўлган материаллар жуда кўп бўлиб, қўлланмада йирик-йирик шоир, ёзувчи ва драматурглар тўғрисида сўз юритилади. Жумладан, туркман, озарбайжон, қирғиз, қозок, уйғур халқлари адабиёти ва уларнинг айрим истеъдодли намояндалари Махтумқули, Мирзо Фатали Охундов, Абай, Берди Кербобоев, Мухтор Авезов, Аали Тўқумбоев, Тўхтағул Сотилганов, Чингиз Айтматов кабиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилади. Таъкидлаш ўринлики, XX асрнинг сўнгги чорагида туркий адабиётлар ўз тараққиётига эришди.. Туркий халқлар адабиётида истеъдодли адиларнинг янги авлоди камолга етди. Талабчан китобхонлар диди ва бадиий завқини қондира оладиган бир қанча ғоявий-бадиий етук асарлар пайдо бўлди.

Мазкур қўлланма орқали талабалар туркий халқлар адабиётининг ривожланиш босқичлари, уларнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг турли даврлардаги тараққиёти, айрим адиларнинг ҳаёти ва ижоди, туркий халқларнинг ўзаро адабий алоқалари ва ўзаро таъсир масалалари билан танишишлари мумкин.

Туркий халқлар адабиёти

Туркий халқларга мансуб элларнинг оғзаки ва ёзма адабиёти уларнинг тарихи сингари бой ва қадимийдир. Туркий тилда сўзловчи қирққа яқин халқлар ана шу қадимий бой адабиёт тараққиётига ўзларининг муайян ҳиссаларини қўшганлар. Уларнинг оғзаки бадиий ижодиётида муштарак жанрлар бўлиши билан биргаликда мазкур халқлар фольклорида ўзига хос хусусият касб этувчи жанрлар ҳам мавжуд. Туркий халқлар фольклоридаги ҳажм жиҳатидан катта, бадиият жиҳатидан ўзига хос жозибага эга бўлган дostonлар жаҳон халқлари фольклорида ҳам катта мавқега эга. «Китоби Дада Қўрқут», «Ошиқ Ғариб», «Гўрўғли», «Манас», «Алпомиш», Қизжибек», «Қўбланди ботир», «Қирққиз», «Шаҳриёр» каби халқ эпослари жаҳон халқлари фольклорининг ўлмас обидалари қаторидан муносиб ўрин олган.

Туркий халқларда ёзма бадиий адабиёт ҳам жуда ривожланган. Айниқса, шеърият ва наср ўзининг юксак тараққиётига эришган. Туркий адабиётдаги ҳамсачилик анъаналари, тасаввуф шеъриятидаги ютуқлар фикримизни яна бир қарра исботлайди. Ҳар бир туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг буюк истеъдодлари борки, улар ўз халқи доирасидан келиб чиқиб аллақачон дунё китобхонларининг сеvimли сўз санъаткорларига айланган. Булар қаторида Озарбайжондан Низомий Ганжавий, Фузулийларни, турклардан Жалолиддин Румий, Юнус Эмроларни, ўзбеклардан Навоий ва Бобурларни, туркманлардан Махтумқули, уйғурлардан Зелилийни, қозоқлардан Абай каби классикларни алоҳида қайд этиш мумкин. Шу билан бирга XX аср адабиётида ҳам ажойиб туркий адиблар етишиб чиқди. Нозим Ҳикмат, Рашод Нури, А.Қодирий, Чўлпон, М.Авезов, Ўлжас Сулаймон, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев каби сўз санъаткорларини жаҳон китобхонлари жуда қадрлашади.

Туркий халқлар адабиёти жаҳон адабиёти тарихининг ёркин саҳифасини ташкил этади. Ҳамсачилик анъаналарининг ҳам бошланиши туркий халқлар билан боғлиқ. Тасаввуф шеърияти туркий халқларнинг алоҳида ютуғи. Гарчи проза бўйича Европа ва Америка адабиёти катта ютуқларга эришган бўлса-да, Чингиз Айтматовнинг роман ва қиссалари туркий адабиётдаги бу кемтик ўринни тўлғизди. Яна шуни таъкидлаш лозимки, жаҳон шеърияти шухратини туркий поэзиясиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Туркман адабиёти

Туркман халқининг адабиёти ва маданияти, Ўрта Осиёда яшовчи қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ халқларининг адабиёти ва маданияти сингари фольклор шаклида ривожланди.

Туркман фольклори бу халқнинг милоддан аввалги асрлардан то ҳозиргача бўлган ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи асосий манбалардан биридир.

Туркман халқ ижодида эртақ, ашула, қўшиқ ва дoston жанрлари жуда кенг тарқалган. Ашула, қўшиқ ва эртақлар туркман фольклорида энг қадимги жанрлардан бири ҳисобланади. Кейинчалик халқ эртақлари сюжетларидан кенг фойдаланиш асосида халқ қаҳрамонлик ва ишқий-лирик дostonлар юзага келди. Туркман халқ дostonларининг бирор қисми шарқ мумтоз адабиёти асарлари ва диний китоблар (Масалан, «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо») мазмунини қамраб олган бўлса, бир қисми учун эртақлар ва ривоятларнинг сюжетлари асосий манба бўлиб хизмат қилган. (Шоҳсанам ва Ғариб, Зухра ва Тоҳир, Асли ва Карам).

Туркман халқ оғзаки ижодида Гўрўғли циклидаги дostonлар алоҳида ўрин тутади. Ўзбек, қирғиз ва озарбайжон халқлари орасида кенг тарқалган сюжетларни туркман фольклори учун ҳам типологик ҳодиса ҳисобланганлигининг гувоҳи бўламиз.

XIV асрда туркман ёзма адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган Бурҳониддин Сивосий ва Сайид Имомиддин Насимийлар яшаб ижод этдилар. Туркман адабиёти тарихини ўрганишда уларнинг ижоди салмоқли ўрин тутади. Бунинг сабаби шундаки, Хоразмда туғилиб ҳаётини кичик Осиё шаҳарларида ўтказган Сивосий ўз шеърларини биринчи бўлиб туркман тилида ёзди. У поэзияга аруз вазнини киритди. Ҳунарманд оилада туғилиб ўсган ва ўқимишли киши бўлиб етишган Насимий

ўз асарларини Туркиянинг шаҳар ва кишлоқларида дарбадарликда ҳаёт кечирган йилларида яратди. Насимий ўзининг ўткир ҳажвий асарлари учун руҳонийлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилди.

ХҲІ асрда Ҳиндистонда ташкил топган бобурийлар давлатини идора қилишда туркман халқининг вакиллари ҳам қатнашганлар. Улар орасидан Байрамхон, Анисий, Абдурахим сингари шоирлар ҳам етишиб чиққан эди.

Туркман мумтоз адабиёти тараққиётининг дастлабки босқичида насихатгўйлик мотивлари катта ўрин эгаллайди. Кейинги даврларда Озодий, Махтумқули ва Мулло Нафас каби забардаст туркман шоирлари ижодида ҳам насихатгўйлик мотивлари чуқур акс этган эди.

Туркман мумтоз адабиётининг тараққий этган даври ХҲІІ- ХҲІІІ асрларга тўғри келади. Чунки бу даврда турли-туман ижтимоий воқеаларни акс эттирувчи шеърий асарлар юзага келди. Шоир Шобанданинг "Шоҳ Баҳром", «Гулу Булбул», «Хўжамберди» дostonлари ва кўп лирик шеърлари, Маъруфийнинг «Сайфул мулк Мидҳал Жамол», «Юсуф ва Аҳмад», «Давлат Эр» дostonлари, Шайдойининг «Қиссаи Санавбар» дostonи кенг халқ орасида жуда машхур.

Нурмухаммад Ғариб Андалиб яратган бир қанча дostonлар орасида энг машхури «Лайли ва Мажнун» дostonидир.

Махтумқулининг ижоди туркман мумтоз адабиётининг чўққиси ҳисобланади. Чунки ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, кўп сафарлар қилган Махтумқули шарқ классик адабиётини чуқур ўрганиб, туркман мумтоз адабиётини шаклан ва мазмунан мукамал ғазаллар, рубоийлар, китъалар билан бойитди.

ХҲІІІ аср охири ХІХ аср бошларида яшаб ижод этган туркман шоирларидан Саидий, Котибий, Мискин Қилич, Байрам Шоир, Кўрмулло, Мулло Мурт ва Дурди Қиличлар туркман шеъриятининг биринчи намояндалари бўлиб қолдилар.

Қардош ўзбек, қирғиз адабиётларида бўлгани каби туркман адабиётининг биринчи даврида ҳам шеърият етакчи жанр бўлиб қолди. Бу вақтларда халқ шоири Дурди Қиличнинг «Золимлар», «Камбағаллар», Мулло Муртнинг «Туркманистон учун азизсан», «Озодлик» сингари шеърий асарлари даврининг долзарб масалаларига бағишланган эди.

Номлари тилга олинган халқ шоирларидан ташқари аср боши туркман адабиётига Б.Кербобоев, А.Аламишев ҳам ўзларининг шеър, дostonлари билан кириб келдилар. Улар яратган «Сана» (Аламишев), «Қизлар дунёси», «Одатнинг қурбони» (Б.Кербобоев) дostonлари туркман поэзиясини дастлабки йирик реалистик асарлари эди.

Б.Кербобоев ва А.Дурдиевлар ўзларининг биринчи ҳикоя ва повестлари билан проза жанрларини, Ота Ковшотув эса «Закаспий фронти» пьесаси билан драматургия жанрини бошлаб бердилар.

Уруш арафаларида туркман насрида ҳикоя, қиссалар билан бирга кўпгина романлар (аксарияти тарихий мавзуда) яратилди. Бу ўринда Б.Кербобоевнинг «Дадил қадам» романини алоҳида қайд этиш лозим.

Наср соҳасида Б.Кербобоевнинг «Дадил қадам» «Небитдоғ», О.Кавшутонинг «Копетдоғ ён бағирларида» романлари, Беки Сейтаковнинг «Ўғилнинг бағирларида» романлари, Ҳ.Исмоиловнинг «Икки отанинг ўғли» қиссалари пайдо бўлди. Бу асарлари туркман ёзувчиларнинг номини кўплаб китобхонларга танитди.

ХХ аср туркман адабиётида наср, шеърият ва драматургия янада юксала бориб, у замонавий ва тарихий мавзуларда ёзилган янги-янги мазмундор асарлар билан бойиди. Бу асарлар орасида Б.Кербобоевнинг «Томчида куёш жилоси», «Давр ўғлони», Х.Деряевнинг «Қисмат», «Бўрон», Б.Сейтаковнинг «Шоир», «Бадиркент», О.Отажоновнинг «Бизнинг танишлар», Қ.Қурбонсоҳатовнинг «Тўйли мерган», Қайсин Қулиевнинг «Қора қарвон», «Бўйсунмас Жазоир» романлари, Ч.Жумагелдиевнинг «Баҳс», «Оловсиз тутун», «Қалин» повестлар, Ҳ.Мухторовнинг «Бригадир», Б.Сейтаковнинг «Қиз солиғи», Қ.Қулиевнинг «Эҳ, эркаклар», Қ.Қурбонсоҳатовнинг «Сурай» драма ва комедиялари, шоирлардан Ч.Аширов, О.Отажонов, И.Нуриев, Б.Худойназаровларнинг дoston ва шеърий тўпламлари турли-туман актуал масалаларни ўртага ташлаб ҳал этганликлари билан ажралиб турадилар.

Ўзбек-туркман халқларининг дўстлик ва қардошлиқ тарихи Амудай узун. Бу қардошлиқ уларнинг адабиёт ва оғзаки ижодиётида чуқур из қолдирган. Гўрўғли бир қанча туркман эпосларининг бош қаҳрамони бўлганидай, қирқдан ортиқ ўзбек халқ достонилари ҳам унинг мардлик олижаноблик хислатларини тасвирлашга бағишланган «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» сингари пок севги тимсоллари ҳар икки халқда ҳам зўр муҳаббат ва самимият билан улуғланади. А.Навоийни Махтумқули устоз сифатида қадрлади, унинг гуманистик ғояларини янги тарихий шароитда ривожлантирди. Ўз навбатида Махтумқули ижоди ҳам ўнлаб ўзбек ғазалнавислар ижодига баракали таъсир кўрсатди.

Оригинал бўёқ ва бадиий воситалар билан сайқал топган «Лайли ва Мажнун» «Юсуф ва Зулайҳо» достонларининг муаллифи Нурмуҳаммад Ғариб Андалибни ҳақли равишда туркманлар ҳам, ўзбеклар ҳам ўз шоирлари деб ҳисоблайди. Чунки унинг ижоди ҳам икки халқ адабиётида ҳам бир хил мавқега эга.

Туркман китобхонлари ҳозирги вақтда Ойбекнинг «Навоий» ва «Қутлуғ қон», А.Мухторнинг «Опасингиллар», Ж.Шариповнинг «Хоразм», Ш.Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романларини, А.Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасини, Ғ.Ғулум, Ҳ.Олимжон, Зулфия, М.Бобоевларнинг шеърый асарларини ўз она тилида ўқимоқдалар.

Ўз ижодлари билан туркман адабиётига салмоқли ҳисса қўшган ва қўшаётган Б.Кербобоев, О.Ковшутов, Ё.Носирли, Д.Қилич, Ота Солиҳ, Н.Аннақилич, Ч.Аширов, О.Кекилов, Х.Деряев, Б.Сейтаков, Х.Мухторов ва Қ.Сейтли сингари туркман адибларининг асарларини ўзбек китобхонлари яхши биладилар.

Айниқса, «Дадил қадам», «Ойсултон», «Небитдоғ» (Б.Кербобоев), «Копетдоғ этагида» (О.Ковшутов), «Қисмат» (Х.Деряев), «Қора қарвон» (Қ.Қулиев) сингари йирик насрий асарларнинг ўзбек тилига таржима қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

МАХТУМҚУЛИ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ (1733-ХУШ асрнинг 80 йиллари)

Туркман адабиётининг классик шоири Махтумқули адабиётга ҳаваси баланд оилада дунёга келади. Махтумқулининг бобоси ёшлигида Гўрқўз номли қабилага келиб қолади ва шу ерда ишлаб қолади. Бир қанча вақт ўтгач, у ўзи мустақил деҳқончилик билан шуғулланади. Махтумқулининг отаси Давлат Мамад Озодий шоир эди. Унинг бола-чақаси кўп бўлиб, унинг учинчи ўғли бобосининг тахаллусини олган Махтумқули тахминан 1733 йилда туғилади. Махтумқули дастлаб овул мактабида ўқийди. Бўш вақтларида пода боқади. Тўққиз ёшидан қўшиқлар тўқийди. Сўнгра Хивада Шерғози мадрасасида, Идрисбобо мадрасасида таълим олади. У Бухорога бориб Қўқалтош мадрасасида ҳам таҳсил олади. Махтумқули заргарлик ҳунари билан ҳам шуғулланади.

Махтумқули Хива, Бухородан ташқари Озарбайжон, Эрон, Афғонистонда ҳам саёҳатда бўлади.

Махтумқули ҳақида баъзи ривоятлар бор. У душманларга бир неча бор асир тушиб қолади ва топқирлиги билан ўзини ва оиласини қутқариб қолади. Бу воқеага ўхшаш мазмун унинг шеърларидан бирида намоён бўлади.

Махтумқули ёшлигида Менгли исмли бир қизни севган, лекин қалин тўлай олмагани учун қизни бошқага сотиб юборишади.

Шоир Окқиз исмли аёлга уйланади. У иккита ўғил кўради, бироқ улар ёшлигида ўлиб кетишади. Унинг бошқа фарзанди бўлмайди.

Оилавий бахтсизлик шоирнинг кўпчилиқ шеърларида акс этган. Шоир ХУШ асрнинг 80 йилларида вафот этади. Шоир ўлимидан олдин ўзини қорли тоғлар кўринадиган жойга олиб чиқишларини илтимос қилган ва у ерда ҳаётнинг фонийлиги ҳақида шеър ўқиган.

Махтумқулининг қабри Атрек билан Сангги тоғ оралигидадир. Шоир отаси Озодий ёнига кўмилган.

Шоир шеърлари тахминан 16-17 минг мисрадан иборат. У қўшиқлардан ташқари ғазаллар ҳам ёзган. Шарқ шеърыйати анъанасига кўра мисраларнинг сўнгида шоирнинг номи учрайди. Баъзи шеърларда Фирогий тахаллуси ҳам бор.

Махтумкули шеърятининг мавзулари анча кенг. Уни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Қаҳрамонлик мавзуси.
2. Ахлоқий-таълимий.
3. Табиат манзараси (Пейзаж лирикаси)
4. Ишқий шеърлар.

Бундан ташқари қадимий ривоят ва афсоналарга асосланган сюжетли қўшиқлар ҳам мавжуд. Туркман қабилалари ўртасидаги тарқоқликка барҳам бериш, бирлашишга чақириқ унинг ижодида асосий ўрин тутади.

БЕРДИ КЕРБОБОВ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ (1927-1974)

Туркман халқининг ардокли фарзанди, истеъдодли адиб Б.Кербобоев ўзининг самарали ижоди билан туркман адабиётида янги саҳифа очди. У серкирра ижодкор сифатида адабиётнинг барча жанрларида самарали ижод қилди. XX аср туркман адабиётида ҳар бир адабий жанрнинг хоҳ проза, хоҳ поэзия, драматургия бўлсин барчаси Б.Кербобоев номи алоҳида тилга олинади. Туркман халқи уни эркалаб «Берди оға» деб аташади. У шоир сифатида китобхонларга ўнлаб тўпламларни «Қизлар дунёси», «Одатнинг қурбони», «Амударё», «Туркменистон» дostonларини тақдим этди. Унинг қаламига мансуб «Дадил қадам», «Небитдоғ», «Давр ўғлони» романлари ҳамда «Ойсултон» қиссаси насрда катта муваффақият келтирган асарлар қаторига қиради. Бундан ташқари Б.Кербобоев моҳир драматургдир. У «Махтумкули», «Ватан ўғли», «Қурбондурди» ва бошқа пьесаларини ёзиб туркман драматургияси тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Б.Кербобоев 1894 йилда Ашхобод вилоятининг ҳозирги Тажан районида қарашли Омоншакапан овулида деҳқон, чорвадор оиласида туғилди. У аввал овул мактабида, кейин Тажан мадрасасида ўқийди. Кейинчалик ярим йилча Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўради. Мазкур ўқув даргоҳларида диний билимлардан ташқари дунёвий билимларни ўқиди, шарқ классикларининг асарларини, халқ оғзаки ижодини севиб ўрганди, форс ва араб тилларини пухта ўзлаштирди. Б.Кербобоев ўқишни тамомлагач, жуда кўплаб оғир юмушларни бажарди. Ҳатто ўз ихтиёри билан Закаспий frontiда жангларда қатнашди. Бу орада чор ҳукуматнинг турмасида ҳам ўтириб чиқди. Инқилобдан кейин Б.Кербобоев аввал маориф соҳасида, сўнг собиқ «Совет Туркменистони» газетасида ишлайди. Редакцияда ишлаб юрган йиллардан унинг журналист ва ёзувчи сифатидаги фаолияти бошланади. 1924 йилда Б.Кербобоевнинг асари биринчи марта матбуотда эълон қилинди. Бу «Яна ич» деган ҳажвий шеър эди.

1927 йилда Б.Кербобоев Ленинграднинг Шарқшунослик институтига ўқишга кирди. Саломатлиги туфайли ўқишни тугалламаган бўлса-да, институтда ўтказилган фурсат унга кўп нарса берди. Б.Кербобоев 81 ёшда 1974 йилда вафот этди. Бироқ, у умрининг сўнгги дамларигача навқирон йигитларга хос ғайрат билан яшаб ижод этди.

Б.Кербобоев ажойиб тарихий романлар устасидир. Ана шундай романлардан энг машҳури «Дадил қадам» романидир. Бу асар 1947 йилда Давлат мукофотида сазовор бўлди. «Дадил қадам» романи рус тилига, қардош халқлар, ажнабий тилларга тез орада таржима қилинди. Бу тасодиф эмас эди, чунки «Дадил қадам» тарихий романчиликнинг энг яхши анъаналарини ижобий давом эттириш асосида яратилди. 30 йилларнинг охири қозоқ адабиётида «Абай», «Бўтақўз», тожик адабиётида «Қуллар», ўзбек адабиётида «Қутлуғ қон» каби йирик эпик асарлар пайдо бўлди. «Дадил қадам» романи мана шу эпопеялар силсиласида ўзига хос муносиб ўрин тутади. Б.Кербобоев ва унинг романи тўғрисида ёзган кўпгина танқидчилар «Дадил қадам»ни туркман адабиётининг «Тинч Дон»и деб аташади. Дарҳақиқат, «Дадил қадам» билан Шолоховнинг «Тинч Дон» ўртасида ўхшашлик бор. Бу айниқса бош қаҳрамонлар тақдирининг умумийлигида кўринади.

Б.Кербобоевнинг кейинги романи «Небитдоғ» деб номланди. Ёзувчи мазкур асарни туркман нефтчиларига бағишлайди. Кўз ўнгимизда нефть қазувчиларнинг машаққатли меҳнати, шижоатли киёфаси ва шу билан бирга маънавий баркамоллиги тўла-тўқис намоён бўлди. Ёзувчининг сўнгги

йирик асари «Қайғусиз Отабоев» романидир. Мазкур роман узоқ йиллар Туркменистон ҳукуматига раис бўлиб ишлаган Қайғусиз Отабоевнинг порлок хотирасига бағишланади.

Б.Кербобоев бадий таржима соҳасида ҳам туркман китобхонларига жаҳон адабиётининг йирик намуналари билан таништиришда каттиқ меҳнат қилди. Бундан ташқари таржима жараёни Б.Кербобоев учун маҳорат тилсимотларини очишга калит бўлди.

Б. Кербобоев Лев Толстойнинг ҳикоя ва қиссаларини, М.Шолоховнинг «Тинч Дон» эпопеясини, М.Горькийнинг «Она» романини ва яна кўплаб асарларни туркман тилига таржима қилди.

Б.Кербобоев истеъдодли адиб бўлиш билан бирга йирик жамоат арбоби эди. У узоқ йиллар Туркменистон ёзувчилари союзига раҳбарлик қилди. У халқ ноиби, академик олим сифатида туркман адабиётининг муҳим проблемаларини, классик адабиёт масалаларини хал қилишга кўп меҳнат сарф қилди.

Қирғиз адабиёти

Қирғиз халқининг маданияти ва адабиёти халқ оғзаки ижоди шаклида ривожланди. Бизгача етиб келган халқ ашула ва кўшиқлари, мақол, эртақ ва дostonларидан қирғиз халқининг узоқ асрлар давомидаги кўчманчи чорвачилик ҳаёти уларни ўз хўжайинларига қарши олиб борган курашлари ҳаққоний акс эттирилган. Фольклор асарларида қирғиз халқининг меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва адолатпарварлик ғояларини ифодаловчи жуда кўп кўшиқлар, эртақлар, дostonлар мавжуд. Бу асарларнинг яратувчилари ва ижро этувчилари меҳнаткаш халқдир. Шунинг учун кўпинча халқ ҳаётига оид турли-туман маросимлар, чорвачилик, деҳқончилик билан боғлиқ воқеалар, ниҳоят камбағаллар билан бойлар ўртасидаги кескин синфий тўқнашувлар ўз аксини топган. Қирғиз фольклорида муҳаббат кўшиқларидан ташқари ҳажвий кўшиқлар ҳам кўп учрайди. Уларда ҳукмрон доираларнинг халққа ўтказган зулми, ҳасислиги, ҳийла-найранглари танқид қилинган. Қирғиз халқи эртақларининг кўпчилигида, кизикарли сюжет ва реалистик воқеалар билан афсонавий воқеалар аралаш ҳолда ҳикоя қилинади. Кўпгина қирғиз ҳажвий эртақларида бош қаҳрамон ролида халқ орасидан чиққан доно Кўса ва кал образи гавдаланади. Бундай ҳажвий эртақлар орасида Алдаркўса номи билан боғлиқ бўлган эртақлар ўзларининг ғоявий ўткирлиги ва бадийлиги билан ажралиб туради.

Қирғиз халқ оғзаки ижодида халқ қаҳрамонлик дostonлари, айниқса, машҳур. Асрлардан бери оғиздан-оғизга ўтиб, бизгача етиб келган «Кўрман ек», «Эртбилди», «Эртуштук», «Жонил Мирзо» каби халқ қаҳрамонлик дostonлари орасида шубҳасиз, «Манас» дostonи ўзига хос муносиб ўрин эгаллайди.

Ҳажми ниҳоятда катта бўлган бу дoston бошдан-оёқ шеърий йўл билан яратилган бўлиб, тахминан 500 минг байтдан иборат.

30-йилларда қирғиз ёзувчиларининг бир қанча шеърий, насрий ва драматик асарларида қирғиз халқининг ўтмиш тарихидан олинган муҳим воқеалар ҳам ўз аксини топди. Ана шундай воқеалардан бири Ўрта Осиё халқлари ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган 1916 йил кўзғолони воқеаси эди. М.Элибоев «Узоқ йўл», А.Тўқумбоевнинг «Қонли йиллар» музыкали драмаларини қирғиз ёзувчиларининг кўзғолон воқеаларига бағишланган йирик асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Урушдан сўнгги йилларда қирғиз шоирлари қайта-қайта қалам тебратган мавзуларидан бири халқлар дўстлиги мавзусидир. Масалан, Қирғизистон шоири А.Тўқумбоев «Ўз кўзим билан» дostonида турли миллат халқлари ўртасида дўстлик ғоясини кенг планда тараннум этган. Бу дoston кўп хусусиятлари билан атоқли рус шоири А.Твардовскийнинг «Муравия мамлакатлари», тожик шоири М.Миршакарнинг «Олтин кишлок» дostonларига яқин туради.

Урушдан кейинги 10-15 йил ичида қирғиз поэзиясига Р.Шукурбеков, С.Эралиев, Савронбой Жусиев, М.Жонғозиев каби ёш қаламкашлар ўзларининг оригинал шеърий тўпламлари ва дostonлари билан дадил кириб келди. Н.Бойтемиров наср ва драматургия соҳасида ижод қилиш билан бирга шеъриятда ҳам дадил қалам тебратди, ғоявий- бадий етук дostonлар, балладалар ва фалсафий лирик шеърлар ёзди.

20-30-йилларда киргиз адабиётининг умумий тараққиётидан орқада қолган проза жанри 50-йилларга келиб бирмунча тараққий этди, янги-янги ҳикоя, қисса, очерк ва романлар билан бойиди. Урушдан сўнги давр киргиз адабиётида роман жанрини ривожлантиришда кекса авлод вакили Т.Сиддекбеков билан бир қаторда ёш носирлардан Н.Бойтемиров ва Ч.Айтматовларнинг хизмати катта бўлди.

Талантли адиб Ч.Айтматов ўзининг сўнги йилларда эълон қилинган ҳикоя, роман ва повестлари билан киргиз насри савиясини бир поғона юқорига кўтарди. «Оқ ёмғир», «Рақиблар», «Қизил олма» ҳикояларида ҳам, «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи муаллим», «Сарвиқомат дилбарим», «Юзма-юз», «Сомон йўли» қиссаларида ҳам у кўпроқ замонавий мавзуларда қалам тебратди. Ч.Айтматов асарларининг асосий қаҳрамонлари – оддий кишиларнинг типик вакиллари дидир. Ёзувчи ана шу оддий кишиларнинг инсоний фазилатларини, бой ва мураккаб ички дунёси, ўзига хос хулқ-атвори ва юриш-туришини ҳаққоний чизади.

Жаҳон урушининг сўнги йилларида киргиз драматургияси ҳам тараққий этди. Драматургия соҳасида киргиз ёзувчиларидан Т.Абдумўминов баракали ижод қилди. Унинг сахна асарлари орасида «Тор дара» ва «Қумлоқ адир» пьесалари ажралиб туради. Биринчи асарда бюрократизм, лаганбардорлик ва иккиюзламачилик фош этилса, иккинчисида киргиз геологларининг ҳаёти ва меҳнати акс эттирилган. К.Маликовнинг «Баланд ерда», К.Жонтошевнинг «Қурманбек» пьесалари ҳам киргиз театрлари репертуарларидан мустаҳкам ўрин эгаллаб келмоқда.

Тўхтағул Сотилғанов (1864-1933)

Қирғиз халқининг улуғ оқини ва бастакори Тўхтағул Сотилған ўғли 1864 йилда дунёга келди. Ёшлик чоғларидан бошлаб кўбиз чертиб, халқ кўшиқ ва дostonларини айтишни машқ қилган Тўхтағул секин-аста ўзи ҳам жир айтадиган, оригинал куйлар басталайдиган бўлди. «Қизларга», «Алимхон» каби лирик шеърлар билан бир қаторда «Эшон халфа» сингари ҳажвий шеърлар яратиб, уларда мутаассиб руҳонийларни фош этди. «Қашшоқ» сарлавҳали ва шу каби шеърларида камбағал деҳқон образини яратишга муваффақ бўлди.

Ана шундай халқпарварлик фаолияти учун Тўхтағул туҳмат билан қамокқа олиниб, Сибирга сургун қилинди. Олти йилдан кейингина Круго-Бойқол темир йўл қурилишига ишга юборилди. У рус муҳожирлари ёрдами билан сургундан қочиб кўп дарбадарликдан сўнг, 1910 йилда ўз юртига қайтиб келди. Бироқ яна қамокқа олинди бу сафар униюртдошлари кафиликка олдилар.

Тўхтағул Сибирда ўз бошидан кечирган мудҳиш воқеаларни «Тутқуннинг жири», «Қувғинди», «Эшмамбет билан учрашув» жирларида жуда яхши тасвирлаб берди. Унинг ижоди киргиз адабиётининг тараққиётида чуқур из қолдирди.

Тўхтағул Сотилғанов 1933 йилда вафот этган.

1964 йилда Тўхтағулнинг «Соғиниб келдим» тўплами ўзбек тилида босилиб чиқди.

Аали Тўқумбоев (1904-1988)

Атоқли киргиз ёзувчиси, Қирғизистон республикаси халқ шоири, Республика Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Аали Тўқумбоев Қирғизистоннинг Чон Кемин овулида (ҳозирги Камин райони) деҳқон оиласида туғилди. Аввал эски мактабларда ўқиди. Кейинчалик, 1927 йилда Ўрта Осиё университетини битирди.

А.Тўқумбоев ижоди 1924 йилда бошланди. Қирғиз ёзма адабиётининг туғилиши ва шаклланиши унинг номи билан чамбарчас боғланган. Ўз ижодининг дастлабки босқичида Чалқар (Ар), Болка (Болға) тахаллуслари билан ҳажвий шеърлар ёзган Аали Тўқумбоев маҳаллий ноинсоф бойларни фош қилди, янги ҳаётни, маърифат ва эркин куйлади. 1929 йилда босилиб чиққан «Аёл ойнаси» асарида у хотин-қизлар озодлиги, эрки, ҳуқуқи мавзуда қалам тебратди. Ўттизинчи йилларда А.Тўқумбоев «Меҳнат гуллари» (1932), «Атака» (1932), «Биринчи шеърлар» (1933), «Тутқун Марат» (1935) дostonларини ёзди.

А.Тўқумбоев киргиз адабиётида роман, қисса, дoston, баллада ва фалсафий лириканинг энг яхши намуналарини яратди. Унинг «Яраланган қалб» қиссаси шулар жумласидандир.

Уруш йилларида А.Тўқумбоев «Жангчиман», «Қасос оламиз», «Олға» шеърларини, «Манас ватандоши» (1941), «Йигирма саккизлар хақида» (1944), «Оқ йўл» (1944) дostonларини яратди, кўпгина оммабоп маколалар ёзди.

Урушдан сўнгги чорак аср мобайнида унинг «Тонг олдида» шеърый романи, ўнлаб шеърый тўплам ва дostonлари босилиб чиқди. Улар орасида «Менинг Қирғизистоним», «Менинг юлдузим» китоблари ажралиб туради.

Драматург А.Тўқумбоевнинг «Ўрмон ҳокими» (1942), «Қасос» (1943) номли асарларида ватанпарварлик ғоялари тараннум этилди.

А.Тўқумбоев танқидчи ва таржимон сифатида ҳам қирғиз адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган. Ушбу хизматлари учун ёзувчи 1974 йилда Мехнат қаҳрамони унвони билан тақдирланган.

Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижоди

(1928)

Ч.Айтматов жаҳон адабиётида ўзига хос обрў-эътиборга эга истеъдодли ёзувчидир. У қирғиз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттириб ва бойитиб ўзидан олдинги шоир ва ёзувчиларгааа ўрнатқан бўларли даражада қирғиз адабиётида алоҳида мактаб яратди. Жаҳон адабиёти тарихида Ч.Айтматовдек қисқа муддат ичида ўз асарлари билан дунёдаги миллионлаб китобхонларни мафтун қилган ёзувчилар камдан-кам топилади. Унинг биринчи асари 1950 йилда босилган эди. Орадан 6 йил ўтиб унинг асарлари Европада шухрат қозонди. Яна 5-бйил ўтгач, Айтматов асарларини жаҳондаги 50 дан ортиқ мамлакатнинг китобхонлари ўз она тилида ўқий бошлади. Айтматов ижоди қирғиз адабиётини янги босқичга кўтарди, унинг реализмига чуқур замонавий руҳ бағишлади. Айтматов жаҳон адабиёти тарихида янги саҳифа очди.

Ч.Айтматов насрнинг ҳар бир жанрида самарали ижод қилди. Сон жиҳатдан кам, мазмун ва бадиият жиҳатдан юқори савиядаги насрий асарларни яратди. Айтматовнинг биринчи бадиий асари «Газетафуруш Дзюдо» ҳикояси эди. Кейинчалик унинг бирин-кетин «Ҳошим», «Сепоячи», «Оқ ёмғир», «Бўтакўз», «Байдамтол дарёсида», «Оғир кечик» ҳамда «Юзма-юз» ҳикоялари майдонга келди. Айтматов янги куч янги шижоат билан изланишда давом этиб «Сарвиқомат дилбарим», «Жамила», «Биринчи ўқитувчи», «Момо ер», «Алвидо Гулсари», «Оқ кема», «Денгиз соҳили бўйлаб чопаетган олапар», «Эрта келган турналар» каби ажойиб қиссаларни ёзди. Айниқса, унинг адабий меросидаги «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат» романлари сўз санъатининг кимматли дурдоналари сифатида ҳар бир китобхон учун қадрлидир.

Ч.Айтматов 1928 йил 12 декабрда Қирғизистоннинг Талас водийсидаги Шакар овулида туғилди. Унинг ота-оналари ўз даврининг ўқимишли оқил инсонлари эди. Ч.Айтматов аввал рус-тузем мактабида, сўнг қирғиз мактабида ўқишни давом эттирди. Уруш даврида Шакар қишлоқ кенгашида котиблик қилди, тракторчилар бригадасида ҳисобчи бўлди. Уруш тугагач, Авлиёотадаги «Зооветеринария» техникумида ўқиди. Қирғизистон қишлоқ хўжалик институтини тугатиб, 1956 йилгача зоотехник бўлиб ишлади. Ч.Айтматов 1956-58 йилларда ёзувчилар уюшмаси қошидаги олий адабиётчилар курсида таҳсил кўрди. Ч.Айтматов қалбини сеҳрлаган, тафаккурини эгаллаган соҳа ветеринария эмас, сўз санъати бўлиб чиқди. Ёзувчи бадиий ижодни мутассил ва узлуксиз равишда давлат ва жамоат ишлари билан қўшиб олиб бормоқда. У турли йиллар давомида Қирғизистондаги етакчи адабий журнал «Литературнўй Қирғизстан»нинг бош муҳаррири, «Правда» газетасининг республикадаги муҳбири, Қирғизистон кинематографчилар уюшмаси бошқарувининг раиси бўлиб ишлади. У жумҳурият киноси ривожига ҳам катта ҳисса қўшди. Қирғиз кино санъати ҳам худди бадиий адабиёт каби Айтматов асарларининг экранлаштириш мисолида жаҳон миқёсига чиқди.

Адиб Қирғизистон ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилди. Халқаро адабий жараён раўнақида катта мавқега эга «Иностранная литература» журнали ҳайъатини бошқарди. Халқаро миқёсдаги санъаткор ва ёзувчиларни бирлаштирган «Иссиққўл анжумани»ни ташкил этди.

Чингиз Айтматовга кенг миқёсда шухрат олиб келган асар «Жамила» ҳикояси бўлди. Асар 1958 йилда босилиб чиқди ва дарҳол китобхонлар оммасининг ҳам, адабий жамоатчиликни ҳам диққатини жалб қилди. Орадан кўп ўтмай «Жамила»ни француз тилига машҳур ёзувчи Луи

Арагон таржима қилди. Луи Арагон «Жамила» ҳақида ёзган мақоласида асарга юксак баҳо беради ва умумжаҳон адабиётидаги муҳаббат ҳақида ёзилган классик асарлар биланбир қаторга қўяди. «Жамила» қиссасида ёзувчи инсон ҳаётининг энг муҳим масалаларини - муҳаббат ва эрк масаласини қўтаради. Муҳими шундаки, асарда муҳаббат тор қўламда – фақат эркак ва аёлнинг муносабатлари тарзида ёритилмайди, балки инсон ҳаётининг маъносини ташкил қилувчи, унинг қалб гўзаллигини белгиловчи муҳим омил сифатида кўрсатилган.

1980 йилда Ч.Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» асари эълон қилинди. Бу муаллифнинг биринчи романи эди. Роман аввал «Новый мир» журналида эълон қилинди. Сўнгра Фрунзеда босилиб чиқди. 1981 йил Москвада «Молодая гвардия» нашриётида у «Бўронли бекат» номи билан чоп этилди. Роман эълон қилингандан кейин кўп ўтмай кўпгина тақризлар босилди. Уларнинг ҳаммасида ҳам яқдиллик билан роман ҳозирги адабиётнинг энг бақувват асарларидан бири сифатида баҳоланди. Адиб асаргаёзган сўзбошисида бу ҳақда шундай дейди. «Маълумки, меҳнатга муҳаббат инсон кадр-қимматини белгиловчи зарурий меъёрлардан биридир. Шу маънода Едигей Жонгелди чин маънода ҳақиқий меҳнатқашдир. Замин шундайлар туфайли барқарордир. У ўз даври билан мустаҳкам боғланган деб ўйлайман. Унинг моҳияти шундаки, у ўз даврининг фарзанди.

Шунинг учун ҳам романда тилга олинган муаммоларга мурожаат этар эканман, кечаги жангчининг, бугунги темир йўл ишчисининг тақдири орқали дунёни кўриш мен учун муҳим эди. Мен қўлимдан келганича шунга интилдим.» Роман китобхонларнинг қалбини ларзага солади, уни инсоният тақдири учун ўзи ҳам масъул эканини ўйлашга ундайди.

«Асрга таигулик кун» романини Чингиз Айтматов ижодининг гултожи дейиш мумкин. Чингиз Айтматов ҳозирга қадар саккизта қисса ва икки роман яратди. Буларнинг ҳаммаси ҳам ҳажман кичик асарлардир. Бироқ бу асарлар бадиий адабиётда гап ҳажмда эмас, ёзувчининг маҳоратида эканини яна бир бор исбот қилди. Чингиз Айтматов асарлари туркий халқлар насида янги саҳифа очди. Уларда ифодаланган гуманистик ғоялар, маънавий дунёси гўзал инсон шарафига ўқилган ҳаяжонли мадҳия сифатида бу асарларни миллионлаб одамларнинг севимли китобига айлантди.

Эзгуликнинг йўли текис ва осон бўлиши мумкин эмас. У доимо аёвсиз курашлар силсиласининг натижаси сифатида намоён бўлиши ва бунинг устига доим ғолиб бўлавермаслиги мумкин. Унинг мағлубиятидаги ғалабани кўрсатиш, уни умидсизликдан халос этиш. Ўзига ва ҳаётга ишончини мустаҳкамлаш санъат ва адабиётнинг бурчидир. Ч.Айтматовнинг ана шундай романларидан бири «Қиёмат» романидир.

Ч.Айтматов «Қиёмат» романида шўро турмуш тарзини кўкларга қўтарган жамият тараққиётининг сўнгги босқичидаги ана шу жараёнларни бадиий акс эттиради. Тўғри, Айтматов жамиятни буткул қиёмат дегани йўқ ва бундай дейиш ҳам мумкин эмас эди, албатта. Адиб жамиятдаги қиёматга мойил ва ўхшаш ҳодиса-воқеаларни, тақдирларни гавдалантиради.

Маълумки, диний маълумотдаги қиёматга қўра ёмонлар ўз қилмишларга яраша жазога, яхшилар эса ўз эзгуликларига муносиб ажрга ноил бўладилар. Ч.Айтматовнинг «Қиёмат» романида эса эзгулик ва олижанобликнинг, яхшилик ва тўғрилиқнинг, адолат ва ҳақгўйликнинг қиёмат-қоим даражасига тушаётган ҳолатлари табиат ва жамият, инсон ва иймон муаммоларини акс эттириш орқали кўрсатилади.

Қозоқ адабиёти

Қозоқ халқи кўп асрлик тарих ва миллий маданиятга эга. Қозоқ ёзма адабиёти анча кеч шаклланди. XIX асргача қозоқларда адабиёт асосан халқ оғзаки ижоди шаклида ривожланди. Қадим замонлардан бери оғиздан-оғизга кўчиб келган халқ мақоллари, ашула ва қўшиқлар, эртақ ва достонларда қозоқ меҳнатқашларининг оғир аҳволи, озодлик учун олиб борилган курашлари акс эттирилган. Қозоқ халқ қўшиқлари, эртақ ва достонлари турли-туман мавзуларни қамраб олган.

Уларда козок мазлума аёлларининг оху фиғони, халқ кўзғолончиларининг мардлик-шижоати ҳам, тадбиркор, доно Алдаркўсаннинг мароқли саргузаштлари ҳам Қўбланди ботир, Эртарғин ва Қамбар ботир сингари халқ баҳодирларининг қаҳрамонликлари ҳам ўз аксини топган.

Козок халқ оғзаки ижодида қаҳрамонлик дostonлари салмоқли ўрин тутлади. «Қўбланди ботир», «Эртарғин», «Қамбар ботир» дostonларида қаҳрамонлик, дўстлик ҳамда ватанпарварлик ғоялари романтик бўёқларда акс эттирилган. Шу жиҳатдан козок халқ қаҳрамонлик дostonлари машхур ўзбек қаҳрамонлик дostonи «Алпомиш»га жуда яқин туради.

Козок фольклорида «Қизжибек», «Кўзи кўрпеш ва Баян сулув», «Сулувшаш» сингари ишқий-лирик дostonлар ҳам жуда кўп. Бу дostonларда пок инсоний муҳаббат тараннум қилиниб, феодализм жамиятининг ярамас томонлари очиб ташланади. Масалан, «Кўзи кўрпеш ва Баян сулув» дostonида тасвирланишича, ошиқ ва маъшуканинг чин инсоний муҳаббатига Баян сулувнинг бой хонадондан, Кўзи кўрпешнинг эса камбағал оиладан бўлганлиги тўскинлик қилади. Ишқ-муҳаббат воқеаларининг фожиали яқунланишини «Сулувшаш», «Қизжибек», «Биржон ва Сора» дostonларида ҳам кўриш мумкин. Шунга қарамай, бу ишқий-лирик дostonларда адолатпарварлик, инсонпарварлик ғоялари етакчи роль ўйнайди. Чунки Кўзи кўрпеш ҳам, Баян сулув ҳам, Сулувшаш ва Олтой ҳам, Қизжибек ҳам ўз мақсадларига эришиш йўлида кураш олиб борадилар.

ХУШ-ХІХ асрларда козок халқ оғзаки ижодида дostonчилик айниқса ривожланди. Асрлар бўйи оғиздан оғизга кўчиб келган халқ қаҳрамонлик дostonларини айтиш билан бирга ўзлари ҳам оригинал дostonлар яратадиган кўплаб халқ оқинлари, жировлари етишиб чиқдилар. Булардан Бухор жиров, Нисанбой, Дўсхўжа, Махамбет Утемисов ва Холибой Мамбетовларни кўрсатиш мумкин. Бу оқин ва жировлар ўзлари яшаган замонадаги турли-туман ижтимоий воқеалар ҳақида дoston тўкиб қуйладилар. Бу оқинлар меҳнаткаш халқ манфаатини қуйловчи халқпарвар ижодкор эдилар.

Махамбат Утемисов халқ кўзғолонининг фаол иштирокчиларидан эди. У ўз асарларида ҳам озодлик ва мустақиллик учун курашга кўзгалган меҳнаткаш омманинг ажойиб фазилатларини қуйлади. Айниқса, унинг «Исатой Тайманов» дostonида яратилган Исатой Тайманов образи диққатга сазовор. Утемисовнинг тасвирича, Исатой халқ озодлиги учун мардларча курашган ва шу йўлда халок бўлган халқ қаҳрамонидир.

Козокларда халқ қаҳрамонлик дostonларини ижро этувчи оқинлар ўртасида тез-тез айтишувлар бўлиб турган. Шундай ижодий айтишувлар вақтида ҳар бир оқиннинг шоирлик ва ижрочилик маҳорати намоёиш қилинган Машхур оқин Биржон сол билан оқиналардан Сора ва Суюмбой билан Кунекей ўртасида бўлиб ўтган айтишувларда хотин-қиз шоирларнинг зўр маҳорати тингловчиларни мафтун қилган.

Ўзининг зўр ижрочилик маҳорати ва кенг дунёқараши билан шуҳрат қозонган козок оқинларидан бири Жамбул Жабаев эди. У Жамбул тоғи этагида камбағал оилада дунёга келди. Ёшлиқдан шеърятга қизиққан, кўшиқлар тўқиган Жамбул анча мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди. Ўз устози Суюмбой тарбиясини олгандан сўнг унинг ўланларида халқ ҳаётини қуйлаш, ҳақиқат учун курашиш иштиёқи кучайди. Халқнинг аянчли аҳволини тўғри акс эттирувчи «Камбағалнинг шўри» шеъри, бойларни танқид қилувчи «Шалтабойга», «Мирзобек волостининг бошлиғига» ва айниқса «Қодирбойнинг ити» номли асарлари тез орада Жамбулнинг шоирлик шуҳратини бутун козок чўлига ёйди.

Козок халқ оғзаки ижоди ХІХ асрнинг бошларига келиб шаклланган козок ёзма адабиёти учун замин бўлди. Ёзма адабиётнинг шаклланиш жараёни Қозоғистоннинг Россия томонидан босиб олиниши даврига тўғри келди.

Козок классик адабиётининг асосчилари Чўқон Валихонов, Иброй Олтинсарин ва Абай Қўнонбоев маърифатли кишилар эдилар.

Ч.Валихонов кўп саёҳат қилди, илмий экспедицияларда юрди. У Қозоғистонни, қўшни Қашқар ўлкасини ўрганишга оид бир қанча илмий асарлар яратди. Ч.Валихоновнинг фольклорист ва публицист ёзувчилик фаолияти ҳам катта аҳамиятга эга. У ўтган аср маърифатпарварлари орасида козок ва қирғиз халқ оғзаки ижоди асарларини, жумладан, «Манас» дostonидан айрим парчаларни ёзиб олган биринчи ташаббускор олим эди. Ч.Валихоновнинг бир талай публицистик мақолалари ва

очерклари козoк классик адабиётида бадий наср жанрининг дастлабки намуналари сифатида ҳам диққатга сазовор.

Ч.Валихоновнинг замондоши Иброй Олтинсарин ўзининг шоирлик ва маърифатпарварлик фаолиятини болаларни ўқитиш иши билан боғлаб олиб борди. Умр бўйи ўқитувчилик касби билан шуғулланган Иброй Олтинсарин болаларни янги усулда тарбиялашга алоҳида эътибор берди. У мактаб болаларини рус адабиёти билан таништириш мақсадида рус тилидан таржималар қилди, адабиёт хрестоматиясини яратди. Ўзи ҳам шеърлар ёзиб, болаларни ўқишга, илм олишга даъват қилди.

Қозoк классик адабиётининг отаси Абай Қўнонбоев ўз шеърий ва насрий ижоди ҳамда маърифатпарварлик фаолияти билан козoк адабиёти тараққиётига ўз улушини қўшди. У бой хонадонда туғилиб вояга етишига қарамай, илғор ғоялар таъсири остида халқ манфаатини куйловчи асарлар яратган атоқли шоир ва маърифатпарвар даражасига кўтарилди.

Қозoк маърифатпарварлари Ч.Валихонов, И.Олтинсарин ва А.Қўнонбоевларнинг ижоди, шубҳасиз, XIX аср козoк адабиётида янги катта воқеа эди. Улар ўзларининг ажойиб реалистик ижодлари билан козoк классик адабиётини юқори поғонага кўтардилар.

Қозoк шўро адабиётининг илк босқичида ёзувчилардан И.Кубеев, С.Торайғиров, С.Донентаев, И.Жонсуғуров, С.Сайфуллинларнинг хизмати катта. Адабиётда наср, шеърият, драматургия жанрларини тараққий эттиришга ўз ижодлари билан катта ҳисса қўшган козoк ёзувчиларидан Мухтор Авезов, Собит Муконов, Ғабит Мусрепов, Ғабидин Мустафин, Тоир Жорақов, Абдулла Тожибоев, Ғали Ўрмонов кабиларнинг номлари бошқа халқларда ҳам маълум.

30-40-йилларга келиб козoк адабиётида киссачиликни ривожлантиришга бўлган уринишлар яхши натижа берди. Собит Муконовнинг «Оқ айик», Тоир Жорақовнинг «Пўлат куювчи», «Оқим», Абдулла Тожибоевнинг «Қурмонғози», «Болалик», «Жамбул» дostonлари меҳнат кишиларининг хаётидаги ўзгаришларни тасвирлашга бағишланган.

1941-45 йиллардаги уруш козoк шеъриятида ҳам акс этди. Бу даврда Қосим Омонжолов, Холижон Бекхожин, Сирбай Мавленов ва Жумағали Саин сингари ёшлар адабиётга кириб келди.

Урушдан сўнги даврда наср етакчи жанрга айланган бўлса, шеърият ҳам адабиётнинг умумий тараққиётидан кейинда қолмади. Х.Эргалиев, Х.Бекхожин, Д.Абиловларнинг замонавий мавзуларда яратган поэмалари Тоир Жорақов сингари забардаст шоирлар яратган асарлар қаторидан муносиб ўрин эгаллади. Романчилик соҳасида эса И.Кубеев, М.Авезов, С.Муконов, Ғ. Мусрепов ва Ғ.Мустафинларнинг ижодини таъкидлаш мумкин.

Ўз ижодини шеър ёзишдан бошлаган С.Муконов 30-йилларга келиб насрий асарлар ёзишга киришди. Унинг ўнлаб насрий асарлари орасида «Темиртас», «Бўтақўз», «Ҳаёт мактаби», «Чўлок полвон» каби кисса ва романлари алоҳида ажралиб туради. С.Муконовнинг бу асарлари тарихий ва замонавий мавзуларда ёзилган.

Қозoк насри тараққиётида Ғабиден Мустафин билан Ғабид Мусреповнинг ижоди ҳам салмоқли ўрин тутди. Чунки бу икки ёзувчи ижодида козoк халқи хаётининг проза асарларида етарли ёритилмаган кўпгина муҳим томонлари реалистик акс эттирилган.

Ижодий фаолияти газета ва журналлар билан ҳамкорлик қилишдан бошланган Ғабиден Мустафин адабиёт майдонига ўзининг бир қанча ҳикоялари билан кириб келди. Унинг биринчи йирик насрий асари – «Ҳаёт ёки мамот» романи бир қадар автобиографик хусусиятга эга. Унда ёзувчи козoк ишчилар синфининг шаклланиши ва ривожланиши каби муҳим мавзуда қалам тебратган.

Ғ.Мустафин «Шиганак Берсиев» номли романида бутунлай янги мавзунини кўтариб чиқади. Унда машҳур козoк олим селекционери образини яратади.

Қозoк адабиётида драматургия ҳам янги жанр ҳисобланади. М.Авезов ва С.Сайфуллинларнинг «Энлик-Кебек», «Қизил бургутлар» пьесалари билан бошланган козoк шўро драматургияси қирқ йилдан кўпроқ вақт ичида ғоявий-бадий етук сахна асарлари билан бойиди. Бу асарларнинг биринчи гуруҳи халқ ишқий қахрамонлик дostonлари сюжети асосида ёзилган «Қизжибек», «Қўзи кўрпеш ва Баян сулув», «Жомор гилами», «Биржон ва Сора» пьесаларидан иборат бўлса, иккинчи гуруҳини тарихий-биографик мазмундаги «Абай», «Тунги сарин», «Омонгелди» драмалари ва учинчи гуруҳини

замонавий мавзулардан баҳс этувчи «Чегарада», «Номус гвардияси», «Яланғоч қилич», «Якка дарахт ўрмон эмас», «Майра» пьесалари ташкил қилади.

Сўнги йилларда козок кинодраматургияси ҳам жиддий ютуқларни қўлга киритди. «Она», «Алдарқўса», «Севги достони», «Бўтакўз» шулар жумласидандир.

Козок ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва ҳамкорликнинг тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Бу икки халқ оғзаки ижодида кўплаб учрайдиган жуда ўхшаш мотивлар, руҳан яқин образлардан ташқари буюк Алишер Навоий ижодининг маърифатпарвар Абай поэзиясига ижобий таъсир кўрсатиши козок ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқанинг ёрқин мисолидир. Козок тилидан ўзбек тилига қилинган таржималар орасида М.Авезовнинг тўрт жилдли «Абай», Ғ.Мустафининг «Қарағанда», «Чиганок», Ғ.Мусреповнинг «Козок солдати», Ж.Нурпеисовнинг уч жилдли «Конватер» романлари, Ж.Жабаевнинг энг яхши шеърлари, Т.Жароков, Қ.Омонжўловларнинг достонлари, С.Бегалиннинг «Она меҳри» ҳикоялар тўплами ўзбек китобхонларига етиб борган.

Қозоғистонда эса Ҳ.Ҳ.Ниёзий ва Комил Яшиннинг пьесалари, Ойбекнинг «Қутлуғ қон», А.Мухторнинг «Опа-сингиллар», А.Қаххорнинг «Синчалак», О.Ёқубовнинг «Муқаддас», Н.Фозиловнинг «Юрак амри билан» қиссалари, Уйғун, Р.Бобожон, Миртемир, Ҳ.Ғулом, Шўҳрат, Мирмуҳсин ва Зулфияларнинг шеърлар тўпламлари, шунингдек, «Ўзбек шеърлари», «Ўзбек пьесалари» номли китоблар козок тилида нашр этирилди. Хусусан, Қозоғистонда ўтказилган ўзбек адабиёти ҳафталиги, Ўзбекистонда ўтказилган козок адабиёти ҳафталиклари бу икки халқ адабиёти ва маданияти ўртасидаги дўстона алоқа ва ҳамкорликни янада кучайтирмоқда.

АБАЙ ҚЎНОНБОВЕВ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ (1845-1904)

Козок халқининг мутафаккири, жамоат арбоби ва шоири Абай Қўнонбоев ўз мероси билан козок адабиёти, маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшган, козок адабиётининг энг буюк сиймоларидан ҳисобланади.

Абай Қўнонбоев XIX асрнинг иккинчи ярмида яшади. У ҳозирги Қозоғистоннинг Семипалатинск уездига қарашли Чингизтов районида чорвадор оиласида туғилди. Ёшлик чоғларида мадрасада ўқиди. Кейинчалик рус мактабига қатнаб рус тили ва адабиётини ўрганди. Абай бир томондан, шарқ адабиётининг буюк вакиллари Фирдавсий, Навоий, Низомий ижоди билан, иккинчи томондан А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, М.Е.Салтиков-Шчедрин асарлари билан кизиқиб, ўз билимини оширди.

Абай ижоди ёшлик чоғларидан шеър ёзиш ва ўлан айтишдан бошланди. Унинг жуда кўп ўланлари халқ орасида машҳур.

Ўз даврининг илғор ғояли зиёлиси бўлган Абай маърифатпарварлик ҳаракатига бошчилик қилди. У халқни саводхон қилиш ва руслардан ўрناق олишга даъват этди.

Абай лирик шоирдир. Унинг шеърларида тарқоқ козок қабилаларини бирлаштириш, ёшлиқдан ҳунар ва илм ўрганиш зарурлиги ғояси тараннум этилди.

Абай шеърятини халқ ҳаётига яқинлаштирди, ўз лирикасида илғор ғояларни тараннум этди, халқ ҳаётининг турли-туман муҳим ижтимоий масалаларини ўз замонасининг илғор зиёлиси сифатида ҳал қилди.

А.Қўнонбоевнинг лирикаси халқ ҳаётини акс эттирувчи, таъсирчан, шўх лирикадир. Унинг кўпинча дўмбира ёрдамида ижро этилган ва қисман ёзиб қолдирилган ўланлари турли-туман мавзуларда битилган. Абайнинг бир қанча лирик шеърларида козок чўлининг реалистик манзараси она-юртга бўлган зўр эҳтирос билан чизилган. Шоир Абай козок шеърятига дoston жанрини олиб кирди. Унинг «Искандар» ва «Масъуд» номли дostonлари ҳажм жиҳатдан унча катта бўлмаса-да, уларда шоирнинг кичик бир воқеа орқали Искандар ва Масъудга ўхшаш реалистик образлар ёрдамида илғор ғояларни олға суриш маҳорати яққол кўринди. Абай бадий наср соҳасида ҳам қалам тебратган ёзувчидир. Умрининг охирида яратган «Насихат» номли асари кичик-кичик дидактик ва фалсафий мазмундаги насрий ҳикоялардан иборат бўлиб, уларда адибнинг илғор фалсафий ва ижтимоий қарашлари ўз аксини топган.

Маърифатпарвар А.Қўнонбоев Пушкин ижодини ўрганди, унинг асарларини қозоқ тилига таржима қилди.

Абай биринчи қозоқ бастакоридир. У ўз шеърларига халқ куйлари асосида куй басталаган. Абай А.С.Пушкиннинг «Евгений Онегин» асаридан парчаларни қозоқ тилига таржима қилди.

Ўзбек тилида Абайнинг «Ўланлар» ва «Абай Қўнонбоев» деган ном остида айрим асарлари таржима қилиб босилган.

МУХТОР АВЕЗОВ (1897-1961)

Мухтор Умархонович Аvezов Семипалатинскнинг Чингиз тоғларида дунёга келди. Абай қўлёмаларини ўқиб савод чиқарди. Сўнг Семипалатинскдаги билим юртида ва ўқитувчилар семинариясида таҳсил олди. Аvezов 1928 йилда Ленинград Давлат университетини битиргандан сўнг Ўрта Осиё Давлат университети қошидаги аспирантурада ўқиди.

Аvezов ижоди 1917 йилда сахна асари ёзишдан бошланди. Аvezов ўз ижодининг биринчи босқичида иккиланиш ва изланиш даврини бошдан кечирди. Бироқ халқ ҳаётига дадил кириб бориш Аvezов ижодининг кейинги давларида рўй берди. Атоқли қозоқ адиби М.Аvezов мураккаб ижодий йўлни босиб ўтган ёзувчилардан биридир. У ўз ижодининг илк босқичида «Энлик-Кебек» номли драматик асарини яратди. Ёзувчининг драматик асарлари қозоқ миллий театр санъатининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Унинг «Чегарада», «Синов соатларида», «Яланғоч қилич», «Номус гвардияси» ва «Олма боғида» драмалари яратилди.

М. Аvezов насрга драматургия орқали кириб келди. Унинг «Караш-караш», «Бургутли овчи», «Излар», «Елкама-елка» номли дастлабки насрий асарларидаёқ ҳаётни реалистик тасвирлаш маҳорати кўринади.

«Абай» пьесаси Абай тўғрисида ёзилган илмий-танқидий мақолалар, Абайнинг тарқоқ ўланларини ёзиб олиб тўплаш – бу ишларнинг ҳаммаси М.Аvezовга 4 жилдлик «Абай» эпопеясини яратиш учун бир тайёргарлик эди. «Абай» романини ҳақли равишда «қозоқ халқи ҳаётининг қомуси» деб аташ мумкин. Чунки унда ёзувчи қозоқ халқининг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги мураккаб ҳаётини акс эттирди. Шунинг учун «Абай» эпопеяси, қозоқ прозасининг 40-50-йиллардаги муваффақиятлари ҳисобланган «Бўтақўз», «Ҳаёт мактаби», «Миллионер», «Қозоқ солдати», «Қарағанда» романлари қаторидан ўрин олди.

Драматург М.Аvezов 20дан ортиқ пьеса ёзди. Жумладан, «Тунги сарин», «Абай», «Қўбланди», «Номус гвардияси», «Яланғоч қилич» ва «Чегарада» драмалари мавжуд.

Ўттинчи йилларда Аvezов насрий асарлар ёза бошлади. Аvezовнинг ижодида «Абай» ва «Абай йўли» номи билан нашр қилинган тўрт жилдли тарихий-биографик эпопея фахрли ўрин эгаллайди.

ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги Қорақалпоғистон Мухтор Республикасида яшовчи қорақалпоқ халқи жуда мураккаб тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Қорақалпоқ халқининг ўзига хос жуда бой оғзаки ижоди ва адабиёти бор. Халқ оғзаки ижоди инкилобгача кенг тараққий этиб, ёзма адабиёт суист кўринишида ривож топди. Бунинг асосий сабабларидан бири қорақалпоқлар узоқ асрлар давомида ярим кўчманчилик ҳаётини бошдан кечирдилар. Меҳнатқаш халқнинг орзу -истаклари халқ оғзаки ижодида ўз ифодасини топди. Фольклор асарларининг бизгача етиб келган намуналари орасида мазмундор ажойиб лирик асарларни ҳам, салмоқдор қаҳрамонлик дostonларини ҳам учратиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Қорақалпоғистондаги иқтисодиёт ва маданият илмий текшириш институтида «Қирқ қиз», «Эр қўшай», «Маспошшо», «Шаҳриёр» сингари дostonларининг қўлёмалари бор. Қорақалпоқ фольклорида бундан ташқари ўзбек, тожик, туркман ва бошқа қардош халқлар орасида машҳур бўлган «Ошиқ Ғариб», «Юсуф ва Зулайхо», «Ошиқ Ҳамро», «Тоҳир ва Зухра», «Юсуф Аҳмад» каби дostonларни ҳам учратамиз.

Қорақалпоқ дostonларининг деярли ҳаммасида ватанпарварлик ғоялари ва демократик мотивлар ёркин акс этади. Қорақалпоқ халқи орасида бу дostonларни ижро этадиган, уларни авлоддан авлодга етказадиган халқ шоирлари етишиб чиқди.

Қорақалпоқ дostonлари ўртасида «Қирқ киз» дostonи ғоявий мазмуни ва бадиий жиҳатдан юқорилиги билан ўзига хос аҳамият касб этади.

Қорақалпоқ фольклорида эртақ, лапар, жумбоқ, кўшиқ ва термалар ҳам жуда кўп яратилган.

Маълумки, инқилобгача қорақалпоқ халқи араб ёзуви билан иш кўрган. Ёзма адабиёт вакиллари ҳам шу ёзувда ижод қилганлар. Бироқ, ХУШ асрдан бошлаб шаклланган қорақалпоқ ёзма адабиёти ҳақида бизгача жуда оз маълумот етиб келган.

Қорақалпоқ халқ шоирларининг кўпчилиги, жумладан, Жиян Жиров, Кунхўжа, Бердақ, Қулмурод, Гулмурод ва бошқалар меҳнаткаш халқ орасидан етишиб чиқди. Уларнинг ижодида халқ ҳаётининг фожиали лавҳалари ёркин тасвирланган.

Қорақалпоқ ёзма адабиётининг йирик вакиллари яна бири Ҳожиниёз шоирдир. У Фирдавсий, Низомий, Навоий, Маҳтумқули каби атоқли Шарқ шоирларининг ижоди билан яхши таниш бўлган. Унинг «Бўз ўтов» дostonида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги, туғилиб ўсган ватани билан хайрлашиш жуда оғир бўлганлиги усталик билан тасвирланган.

Қорақалпоқ классик адабиёти тараққиётида шоир Бердимурод Бердақнинг мавқеи катта. Шоир «Шажара», «Эрназарбий», «Ойдўст бий», «Аҳмоқ подшо» дostonлари билан қорақалпоқ классик поэзиясида дostonчиликнинг ривожланишига салмоқли ҳисса кўшди.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги биродарлик кўп асрлардан бери давом этиб келмоқда. Бунинг ажойиб намуналарини биз ўзбек ва қорақалпоқ ёзувчилари ўртасидаги ижодий ҳамкорликда, биродарликда кўрамиз.

Қорақалпоқ адабиётининг тараққиёти шўро йилларида бир текисда ривожланмади. Шўро даврида қорақалпоқ адабиёти халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири остида шаклланди ва ривожланди. Шунинг учун унда дастлабки вақтларда шеърят асосий жанр бўлиб қолди. Қорақалпоқ ёзувчилари ХХ асрнинг 20-30-йилларида «Эркин қорақалпоқ» газетаси атрофига уюшдилар. Чунончи бу йилларда адабиёт майдонига кириб келган Х.Аҳметов, А.Матёқубов, А.Утепов, Ж.Оймурзаев ва А.Бегимов сингари ёшлар, шунингдек, А.Дабиров, С.Нурумбетов сингари тажрибали ёзувчиларнинг деярли ҳаммаси ўз ижодини аввал мухбир-журналистликдан бошлади.

20-30-йиллар қорақалпоқ шўро адабиётида яратилган шеърый ва кичик насрий асарлар бадиий жиҳатдан хийла бўшлигига қарамай, уларда даврнинг муҳим масалалари кўтарилди.

Ўттизинчи йиллар қорақалпоқ шўро адабиётида кичик лирик шеърый асарлар билан бирга йирик шеърый асарлар, жумладан дostonлар ҳам юзага кела бошлади. Чунки бу вақтларда шоирлар ўз асарларида қорақалпоқ халқи ҳаётида юз бераётган жиддий ўзгаришларни кенгроқ эпик планда акс этириш зарурлигини сездилар. Натижада бу йилларда Ж.Оймурзаевнинг «Жумагул», «Кураш», «Курашда биз енгдик», М.Дарибоевнинг «Холжон», «Ойимжамол», А.Бегимовнинг «Кураш фарзанди» дostonлари ижод этилди.

Урушгача бўлган беш йилликлар даврида қорақалпоқ шоирлари ижодида деҳқонлар ҳаётини тасвирлаш билан бирга ишчилар ҳаётини тасвирлашга бағишланган шеърлар ҳам, дostonлар ҳам, Ватан мудофаасига бағишланган дostonлар ҳам юзага кела бошлади.

1941-1945-йиллардаги уруш қорақалпоқ шоир ва ёзувчиларининг ижодида ҳам тасвирланади. Масалан, Ж.Оймурзаевнинг «Менинг дўстларим», «Ербой ботир», Д.Назирбергеновнинг «Икки қахрамон» дostonлари, қорақалпоқ шоирининг «Душманни енгамиз» каби шеърый тўпламини кўрсатиш мумкин.

Драматургия жанри қорақалпоқ адабиётига шўро инқилобидан кейин кириб келди. Бу жанрга асос солган қорақалпоқ драматурги А.Утепов дастлаб «Ўз тенгини топган киз» пьесасини эълон қилди. Ундан сўнг А.Бегимов ўзининг «Хотира» номли асарини ёзиб, унда қорақалпоқ халқининг азоб-укубатли ўтмишини тасвирлайди.

Қорақалпоқ шўро адабиётида адабиётшунослик ва адабий танқид ҳам анча ривожланди. Бу соҳада филология фанлари доктори Н.Давқораевнинг «Қорақалпоқ адабиёти тарихи очерки», И.Сағитовнинг Бердақ ижодига бағишланган диссертацияси, Н.Нурмухаммедовнинг адабий таъсир масаласига доир илмий ишини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

50-60-йиллар адабиёт майдонида истеъдодли ёш ёзувчилар И.Исмоилов, Ж.Дилмуротов, С.Саиджонов, Х.Турембетов, М.Юсупов ва У.Хўжаниёзовларнинг кириб келиши қорақалпоқ шўро адабиётининг янги-янги ғоявий чуқур, сиёсий ўткир ва бадий мукамал асарлар билан бойишига олиб келди.

60-70-йиллар мобайнида ёзилган энг яхши насрий асарлар сирасида Т.Қайипбергановнинг «Қорақалпоқ қизи» дилогиясини, «Қорақалпоқ достони» трилогиясини, Т.Нажимовнинг «Янги уй муборак», «Қизилқум оғушида», А.Бекимбетовнинг «Кураш», «Жиддий имтиҳон», «Номус», «Ҳаёт йўлида», Ж.Сапаровнинг «Шуманай», К.Султоновнинг «Оқдарё», «Ажиниёз», «Ўтган кунлар» сингари тарихий ва замонавий мавзулардан баҳс этувчи роман ва достонларини мисол қилиш мумкин.

Шу давр ичида қорақалпоқ шоирларининг ўнлаб шеърий тўплам ва туркумлари, қатор достонлари босилиб чиқди. Китобхонлар самимий кутиб олган шундай поэтик асарлардан энг муҳимлари тубандагилар: И.Юсуповнинг «Етти довон», «Юрак қўрини юрак олади», У.Хўжаназаровнинг «Қалб тугёни», «Йилларим», М.Сейтназаровнинг «Ҳамиша йўлда», Ж.Сейтназаровнинг «Олтин соат», Т.Сейтжоновнинг «Муҳаббатнома», «Сенга баҳордир мушток», Г.Есемуратованинг «Кашта», Ж.Дилмуратовнинг «Ёз кўшиғи», «Навбахор», Т.Жумамуратовнинг «Макарья сулув», Х.Сапаровнинг «Мухбир», «Ўғил билан сухбат», К.Раҳмоновнинг «Тонг ошиғи», «Чўл достони», Ш.Сеитовнинг «Тоғ акси садоси» достонлари ва х.к.

Драматургия қўлга киритган ютуқлар ҳам диққатга сазовор. Театр сахналарида қорақалпоқ, рус ва ўзбек тилларида намойиш этилган замонавий ва тарихий пьесалар орасида айниқса, И.Юсуповнинг «Санъаткор тақдир», «Хушчакчақ Омирбек», С.Хўжаниёзовнинг «Нозанин қиз», «Аҳмоқ пошшо», «Ўз бахтини топган болалар», П.Тлегеновнинг «Етти миллион жон», «Оналар», Т.Сейтжоновнинг «Қора кўзли гўзал», «Абу Райҳон Беруний», Ж.Оймурзаевнинг «Равшан» драма ва комедиялари ўз мазмундорлиги ва бадий етуқлиги билан ажралиб туради.

Қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг тарихи бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлганидай, бу икки кон-кардош халқнинг адабиёти ўртасида ўзаро алоқа ва таъсир ҳам бир неча асрлик тарихга эга. Ўзбек халқ достон ва эртаклари кўпдан бери қорақалпоқ халқи орасида машҳур бўлганидек, қорақалпоқларнинг «Қирқ киз» достони ҳам ўзбек китобхонлари диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Ўзбек ва қорақалпоқ адибларининг ижодий ҳамкорлиги амалий тус олди. Бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш иши кенг қулоч ёйди.

Хусусан, ўтган асрда Ойбек, Уйғун, А.Қаҳҳор, Н.Сафаров ва М.Шеввердин сингари таниқли ёзувчиларнинг Қорақалпоғистонда бўлиб, адабий ҳаракатга бевосита иштирок этишлари қорақалпоқ адабиётининг салмоқдор бадий асарлар билан бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбек шоир ва ёзувчиларидан А.Навоий, Муқимий, Ниёзий, Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Уйғун, А.Мухторларнинг асарлари қорақалпоқ тилига таржима қилиниб, кўплаб нашр эттирилганидек, қорақалпоқ халқ эпоси «Қирқ киз», шунингдек, Б.Бердақ, Ж.Оймурзаев, Х.Сеитов, А.Бегимов, М.Дарибоев, А.Дабиллов сингари классик ва XX аср шоирларининг шеър ва достонлари, Т.Қайипбергановнинг «Сўнгги ҳужум», «Қорақалпоқ қизи» ва «Қорақалпоқ достони» романлари, С.Хўжаниёзовнинг «Суймаганга суйканма» комедияси ўзбек китобхон ва томошабинларига катта эстетик завқ бағишламоқда.

БЕРДАҚ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ (1827-1900)

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ Қорақалпоғистоннинг ҳозирги Мўйноқ районида балиқчи оиласида туғилди. У ёшлиқда ота-онасидан етим қолиб, бир бурда нон учун овулма-овул Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди. Бқ аввал овул мактабида, кейин мадрасада таҳсил олди. Лекин мадрасада ўқишни охирига етказолмай, уни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Шундан сўнг бутун умрини муҳтожликда ўтказиб 73 ёшида вафот этди.

Бердакнинг ижоди 18-19-ёшларидан дўмбира чертиб шеър айтишдан бошланди. 25 ёшида у истъедодли шоир сифатида халқ орасида танилди. Бердакнинг шеърлари меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини акс эттиришга, Хива хонлари ва чор ҳукумати амалдорларининг зулмига қарши халқ норозилигини ифодалашга бағишланган эди.

Бердак халқ ҳаётини, унинг орзу-истакларини яхши билган шоир эди. Шунинг учун унинг шеърларида халқпарварлик руҳи кучли. Масалан, ўзининг «Халқ учун» номли шеърисида шоир ёшларни меҳнаткаш халқ учун жонини аямасликка чақиради.

Бердак қорақалпоқ халқининг машаққатли ҳаётини акс эттириш билан бирга ўз шеърларида бу бадбахтликнинг сабабчиси бўлган мутаассиб руҳонийларни аёвсиз фош қилди.

Бердак шеърларида хотин-қизлар образини яратилган катта ўрин берилган. Бердак «Шажара», «Хоразм», «Омонгелди», «Айдосбий» ва «Аҳмоқ подшо» дostonларининг ҳам муаллифидир. Бу дostonларда, хусусан, «Аҳмоқ подшо» дostonида у золим ҳукмдорларни шафқатсиз танқид қилди.

Бердакнинг шеърлар тўплами ўзбек тилида 1961 йилда босилиб чиққан.

ЖЎЛМУРЗА ОЙМУРЗАЕВ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ (1927)

XX аср адабиётининг кўзга кўринган адибларидан бири Жўлмурза Оймурзаев Қорақалпоғистоннинг Чимбой районида туғилади. У Тўртқўлдаги педагогика техникумида таҳсил олади. Сўнг бир неча йил ўқитувчилик қилади. Кейинчалик республика газети ва журналлари редакцияларида, Қорақалпоғистон давлат нашриётида ишлайди.

Ж.Оймурзаевнинг ижоди 1927 йилдан бошланган. У шу вақтга қадар ўнлаб шеърлар тўпламларини нашр эттирди. 1935-1936 йилларда Москвада босилиб чиққан биринчи ва иккинчи тўпламларига шоирнинг реал ҳаёт воқеалигини акс эттирувчи шеърлар киритилган эди. 1938 йилда нашрдан чиққан тўплами эса адибнинг «Кураш» ва «Биз курашда енгдик» номли дostonларини ҳам ўз ичига олади.

Драматург Ж.Оймурзаевнинг пьесалари («Ойгулобод», «Аму қирғоқларида», «Бердак» кабилар) Қорақалпоғистон Давлат театри репертуаридан мустаҳкам ўрин эгаллаб келмоқда.

Ж.Оймурзаев кўпгина ҳикоя, очерк ва фелъетонлар, шунингдек, «Камекбой иши» номли романининг муаллифидир. Бу романда республика пахтакор деҳқонларининг ҳаётини тасвирлаш жараёнида айрим кишилар онгида сақланиб қолган эски урф-одатлар танқид қилинади.

Ж.Оймурзаевнинг қорақалпоқ адабиёти ва санъати тараққиётидаги хизматларини назарда тутиб, Ўзбекистон ҳукумати унга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби деган фахрий унвонни берган. Ж.Оймурзаев асарлари ўзбек китобхонлари орасида ҳам машҳур. Унинг шеър ва дostonлари ўзбек тилида бир неча марта босилиб чиққан.

ОЗАРБАЙЖОН АДАБИЁТИ

Озарбайжон халқи Кавказ ва Закавказьеда яшовчи халқлар орасида қадимий маданият тарихи ва адабиётга эга бўлган халқлардан биридир. Унинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт шаклида яратилган энг қадимги намуналарида инсонпарварлик, адолат ва эзгулик тараннум этилади. Турли туман адабий жанрларда яратилган халқ ишқий- қаҳрамонлик дostonлари, эртақлари, маросим ва муҳаббат кўшиқлари, халқ латифалари ва мақолларидан иборат фольклор асарлари турли тарихий даврларда яратилиб, оғиздан оғизга кўчиб бизгача етиб келган. Булардан энг машҳурлари «Китоби Дада Кўркут», ва «Кўр ўғли» дostonлари, «Ошиқ Ғариб», «Шоҳ Исмоил», «Асли ва Карам» ишқий дostonлари, Мелик-Мамед ва Кал Аҳмад саргузаштларидан ҳикоя қилувчи кулгили эртақлар, инсоний муҳаббатни олқишловчи тўртлик байтлардир.

Озарбайжон халқ оғзаки ижоди ва қадимий ёзма адабиёти билан Ўрта Осиёда яшовчи ўзбек, тожик, туркман, қирғиз ва қорақалпоқ халқларининг адабиёти ўртасида бир-бирига ўхшаш жуда кўп анъаналар мавжуд. Кейинчалик озарбайжон классик адабиёти ва ўзбек, тожик, туркман классик адабиётларининг йирик вакиллари ижодидида ҳам ўзаро алоқа ва таъсир турли-туман шаклларда давом этиб келди.

Озарбайжон классик адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттирган Озар ўғли, Мадина Гулгун, Акима Биллурий, Али Туде, Фитрат ва бошқалар шеърятти том маънода қаҳрамонлик поэзиясидир.

Озарбайжон шоирларидан О.Саривелли, А.Жамил, З.Халил, Н.Рафибейли, ва Н.Саидзодалар лирикаси ҳам ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. Н.Хазрий, Б.Ваҳобзода, Г.Хусейнзода, К.Қосимзода, А.Бобоев ва Г.Имомбердиевларнинг номларини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Ёзувчилардан М.Урдибодий, А.Абулхасан, А. Шойик, С.Раҳимов, М.Хусейн, М.Иброҳимов, А.Валиев, И.Эфендиев, Миржалол ва Г.Мусаевларнинг замонавий ва тарихий мавзудаги роман, қисса ва ҳикояларида муҳим масалалар бадиий талқин этилади.

XII-XVI асрлар озарбайжон поэзиясининг гуллаб - яшнаган даври. Озарбайжонда VII-VIII асрларда араб тили, IX асрдан бошлаб эса форс тили расмий давлат тили ҳисобланганлиги туфайли Исмоил Яссорий (VII аср) ва Аҳмад Табрзий (XV аср) каби ўнлаб озарбайжон шоирлари ўз асарларини араб ва форс тилларида ёзишга мажбур бўлганлар. Кейинчалик бу анъанани озарбайжон шоирларидан Ҳоконий-Шервоний, Низомий-Ганжавий, Муҳаммад Фузулий ва қисман, ҳатто Мирзо Фатали Охундовлар ҳам давом эттирганлар. Бу сўз санъаткорлари яратган асарлар, табиий, озарбайжон адабиёти маҳсулидир. XI-XII асрларга келиб араб истилочилари таъсирининг кун сайин сусайиши натижасида Озарбайжонда мустақил маҳаллий феодал давлатлари юзага келди. Бу феодал давлатларда ўзига хос сарой адабиёти шаклланди, қасида ва ғазал жанрлари раванқ топди.

Бу даврларда маҳаллий ҳукмдорларнинг саройлари атрофида уюшган шоирлардан машхурлари “малик-уш шуаро” Абдул Ула Ганжавий, шоир ва астроном Фалакий Шервоний, шоира Махсатий Ганжавийлар эди. Булардан шоира Махсатий ўзининг рубоийларида озарбайжон хотин-қизларининг кайғу-алами ва ўз даврининг ижтимоий-тенгсизликлари ҳақида ёзиб, Яқин Шарқда шуҳрат қозонди. Афзалиддин Ҳоконий эса бошда Шервон шохга мадҳ ўқиган бўлса-да, кейинчалик ўз асарларида феодал зулм ва реакцион диний ақидаларга қарши чиққанлиги учун бир умр таъкиб олинди. У Эрон ва Араб мамлакатларида сарсон-саргардон бўлиб юрган пайтларида ўзининг “Тухфат-ул Ироқайн” (Икки Ироқ тухфаси) ва “Мадоин қасри” асарларини яратди.

XII аср озарбайжон поэзиясининг гуллаб-яшнаши, шубҳасиз, Низомий Ганжавий номи билан боғлиқ. Чунки Низомий Ганжавий ўз лирикаси ва ҳамсачиликка асос солган беш йирик достонида Шарқ поэзияси эришган ютуқларга яқин ясади ва поэзия таракқиётида узок асрлар салмоқли роль ўйнаган янги анъанани бошлаб берди.

“Хамса”нинг биринчи достони “Махзанул-асрор” ўз дидактикаси билан, “Лайли ва Мажнун”, “Хусрав ва Ширин” ҳамда “Хафт пайкар” севги фалсафаси билан, «Искандарнома» эса шоир дунёқарашига хос ижтимоий қарашлари билан жаҳон адабиётига кучли таъсир қилди.

Муҳаммад Фузулий ижоди Озарбайжон поэзиясининг юқори чўққиси эди. Фузулий лирикасининг асосий мотиви инсонга шодлик ва кувонч, ташвиш ва алам бағишловчи пок муҳаббатдир. Шоирнинг фикрича, севги кишиларга адолат учун олиб бориладиган курашда куч бағишлайди. Фузулий лирикасида ишқ-муҳаббат мавзуи кўпинча турли ижтимоий-фалсафий масалалар билан чамбарчас боғланган ҳолда талқин этилар экан, шоир золим, фаросатсиз ҳукмдорларни, алдоқчи руҳонийларни қаттиқ танқид остига олади. Буюк адибнинг гуманизми унинг озарбайжон тилида яратган генниал достони “Лайли ва Мажнун”да ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу асарда Фузулий ўз устозлари Низомий ва Навоий ижодидаги энг яхши анъаналарни давом эттириб, пок инсоний севги, муҳаббатни олқишлайди. “Банг ва Бода”, “Сехат ва мараз” деб аталувчи тамсилий асарларда эса шоир ўша замоннинг муҳим ижтимоий, ахлоқий масалалари ҳақида фикр юритади. Озарбайжон адабий тилининг шаклланишида ҳам Фузулийнинг хизмати ғоят катта. XVI-XVII асрларда турк султонларининг Озарбайжонга қилган ҳужуми натижасида мамлакат яна ҳаробага айланиб адабий инкирозга юз тутди. Ёзма адабиётда диний ва хурофий ғоялар ҳукмрон эди. Бироқ халқ оғзаки ижодида ватанпарварлик, халқлар дўстлиги ғояларини тарғиб этувчи бир қанча қаҳрамонлик достонлари юзага келди. Бу асарлар озодлик ва мустақилликка интилиш, босқинчиларга қарши ғазаб ва нафрат мотивлари озарбайжон, арман ва грузин халқлари ўртасида дўстликка чорловчи куйларга ҳамоҳанг бўлди.

Ошиқлик поэзиясининг кенг кулоч ёйиб тараққий этиши билан фольклорнинг классик адабиётга таъсири кучайди. Классик поэзия халқ оғзаки ижоди мавзулари билан бойиди, реалистик тасвирга интилиш ортди. Шеърий асарларда муҳаббат мавзуи билан бир қаторда даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларига алоқадор масалалар ҳам кўтариб чиқиладиган бўлди. Шундай масалалардан энг муҳими Кавказ орти халқлари ўртасида дўстлик ва чет эл босқинчиларига қарши ғазаб-нафрат масаласи бўлиб, у Саят Нова каби шоирлар ижодининг асосий моҳиятини ташкил қилар эди.

Видодий билан Воқиф XVIII аср халқ поэзиясининг энг яхши хусусиятларини ўз ижодига сингдирган атоқли озарбайжон шоирлари эдилар. Ҳар иккала шоирнинг лирикаси халқ оғзаки ижодининг бой хазинасидан озикланади. Аммо уларнинг шоирлик тақдири бир-биридан фарқ қилади. Видодийга ҳаёт аччиқ-чучуклари қаттиқ ботгани учун у фоний дунёни турли-туман масалалари ҳақида кайғуриб, хаёл сурди (шоирнинг “Турналар”, “Йиғлайсан” шеърларида ифодаланган).

Мехнаткаш оилада туғилиб, вояга етган, ўз-ақл идроки туфайли вазирлик лавозими даражасига кўтарилган (Қорабоғ хонининг вазири эди). Мулла Паноҳ ўғли Воқиф лирикасида эса феодал зулм исканжасида инграган инсоннинг ўй-фикрлари, хис-туйғулари ўз ифодасини топди. Воқиф лирикаси, баъзан унда кажрафтор фалак вафосизлигидан нолиш, ҳаётдаги тенгсизликлардан ранжиш мотивлари учрашига қарамасдан, асосан ҳаётбахш руҳ билан суғорилган эди. Шоир ҳаёт гўзаллигини куйлар экан, дунёнинг ўткинчилиги ҳақида кишилар онига сингдирилган умидсизлик кайфиятларини рад этди. Инсоннинг шу дунёда ҳам бахтли бўла олишини ишонч билан тасдиқлади. Севгини ва маъшука гўзаллигини мадҳ этиш Воқиф лирикасида янгича фазилат касб этди ва шоирнинг порлоқ келажакка ишонч ғояларига ҳамоҳанг бўлди.

Воқиф халқ орасида кенг тарқалган ўйноқи кўшиқлар муаллифидир. Унинг ғазаллари самимийлиги ва таъсирчанлиги билан кишини қойил қолдиради.

Воқиф ижоди озарбайжон адабиётида реализмнинг шаклланиши ва мустаҳкамланиши учун замин ҳозирлади, у бошлаган шарафли ишни Абдулқосим Наботий, Шукӯхий ва Ошук каби шоирлар давом эттирдилар.

XIX асрнинг бошларида Шимолий Озарбайжон Россия томонидан босиб олинди. XIX асрнинг биринчи ярмиданоқ Озарбайжонда зулм, қолоқлик ва диний хурофотга қарши қаратилган маърифатпарварлик ҳаракати кучайди. Бу ҳаракатнинг дастлабки вакиллари: атоқли озарбайжон шоирлари ва олимлари Аббосқули Боқибоев, Мирза Шафий Возех ва Исмоилбек Куткашинскийлар адабиётга новелла, реалистик достон каби янги жанр элементларини олиб кирдилар, шу билан бирга, турмуш ходиса-воқеалари ҳақида кенг муҳокама юритиш, эркин фикрлаш ва халқларнинг ночор аҳволдан ташвишланиш кайфиятларини рўёбга чиқара бошладилар. Мирзо Шафийнинг кўшиқлари, Исмоил Куткашинскийнинг “Рашидбек ва Саодатхоним” новелласи фикримизнинг далили бўла олади. Озарбайжон маърифатпарварлари орасида XIX асрнинг буюк драматурги ва мутафаккири Мирза Фатали Охундов (1812-1878) ўзига муносиб фахрли ўринни эгаллайди.

М.Ф.Охундов озарбайжон реалистик адабиётининг асосчисидир. Чунончи у озарбайжон адабиётида реалистик комедиялар яратиб, озарбайжон миллий театрининг шаклланиши учун замин ҳозирлади. Унинг “Мулла Ибриҳим Ҳалил кимёгар”(1850), “Хасис кишининг саргузашти”(1852) ва табитшунос “Мусъе Жордан” (1850) комедияларини феодализм жамиятидаги ҳукмрон доиралари устидан чиқарилган айбнома деб аташ мумкин.

М.Ф.Охундов шоир сифатида ҳам рус шеъриятининг энг яхши анъаналарини Шарқ классик шеъриятининг ажойиб анъаналари билан боғлаб ривожлантирди. У ўз шеърларида рус ва озарбайжон халқлари ўртасидаги дўстликни тасвирлаган бўлса, 1837 йилда ёзилган “Шарқ поэмаси”да Пушкин образини яратди. М.Ф.Охундовнинг фольклор материалларидан кенг фойдаланиб ёзган йирик насрий асари - “Алданган юлдузлар” қиссаси ўша даврда реалистик прозанинг пайдо бўлаётганлигидан далолат беради.

XIX аср охири XX аср бошларида озарбайжон драматургиясида М.Ф.Охундовнинг анъаналарини давом эттирувчилардан Нажафбек Везиров, Наримон Наримонов, Сулаймон Сани Охундов ва Асадбек ўғли Абдурахимбек Ахвердовлар адабиёт майдонига чиқдилар.

Булардан Нажафбек Фаталибек ўгли Везировнинг драматик асарларида бош мавзу озарбайжон помешчик ва капиталистлари муҳитидаги патриархар ва феодал муносабатларни танқид қилишдан иборат эди. У ўзининг “Ёмғирдан қутилиб қорга”, “Номигина қолди холос”, “Нима эксанг шуни ўрасан” номли комедияларида савдогарларнинг хасислиги ва руҳонийларнинг мақр-ҳийла ҳажв қилинади, озарбайжон хотин-қизларининг ҳуқуқсизлиги ва эски урф-одатлар танқид қилинади.

Бу хусусият кейинчалик Ахвердовнинг “Хонавайрон қилинган уя”, “Бахтсиз йигит”, Ж.Маматқулизоданинг “Ўликлар” пьесаларида ҳам ривожлантирилган. А.Собир ва Ж.Маматқулизодалар ҳажвий шеър ва насрнинг энг яхши намуналарини яратиб, биринчидан, меҳнаткаш омманинг сиёсий онги, тушунчаларига кучли таъсир кўрсатган бўлсалар, иккинчидан, озарбайжон адабиётида шеърият ва бадий наср жанрларининг шаклланишига сабаб бўлдилар.

Ж.Маматқулизода ўз даврининг ўткир ҳажвчи адиби сифатида рус ёзувчиси Н.В.Гоголга эргашди ва ўттиз йилдан кўпроқ вақт ичида жуда кўп ҳикоя, феълетон қисса ва памфлетлар чоп эттирди. У яратган сиёсий томондан ўткир ҳажвий асарларнинг тиғи ўзбошимча ҳукмдорлар, маккор руҳонийларга қарши қаратилган эди. Ж.Маматқулизоданинг деярли ҳамма ҳикоялари ихчамлиги ва ғоявий ўткирлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи уларда халқ ҳаётининг реалистик лавҳаларини чизди, турмуш воқеа-ҳодисалари ҳақида кенг мулоҳаза юритди. Соддалик Ж.Маматқулизода ҳикоялари тилининг асосий хусусиятидир. Шунинг учун унинг ҳикоялари кенг китобхонлар оммасига тез тарқалди.

Али Акбар Собир ўз ижодини ғазал ёзишдан бошлаган бўлсада, тез орада исьтедодли ҳажвчи сифатида шуҳрат қозонди. Унинг ижодида акс эттирилган реал воқелик, меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволи, озодликка интилиш, бой, мулла ва мустамлакачиларга қарши кураш каби долзарб масалалар шеъриятнинг таъсирчан янги шаклини талаб қилар эди. Бу шаклни Собир анъанавий ғазал жанрида топди. Али Акбар Собир ижоди ҳаёт ҳақиқатни акс эттирувчи ойнага айланди. Унинг ҳажвчиси эксплуататорларга нисбатан ғазаб-нафрат ҳисси билан тўлиб тошди. Собир эзилган халқ аҳволига ачиниш билан бирга яқин келажакда озодлик тонги отишига ишонар эди. Шу ишонч туфайли у 1905 йилда чор ҳукуматининг халқлар ўртасида миллий адоватни кучайтиришдек босқинчилик сиёсатини фош қилувчи “Байналминал” шеърини ёзишга журъат этди. А.Собир адабий мактабида тарбия топган оташин шоир Муҳаммад Али Афроста ва жанубий Озарбайжон шоири Мирза Алиларни кўрсатиб ўтиш ўринли. Озарбайжон адабиётининг шаклланиши ва дастлабки ривожидида ўз ижодларини инқилобдан олдин бошлаган тажрибали ёзувчилардан Ж.Маматқулизода, А.Ахвердов, Ж.Жабарли ва Н.Везиров, С.Охундов, А.Шойиқ, М.Урдибодий, А.Назмийларнинг ва шулар билан биргаликда Самад Вурғун, Меҳди Хусейн, Сулаймон Рустам, Сулаймон Раҳимов ва Мирзо Иброҳимовларни хизмати катта бўлди.

XX аср озарбайжон адабиётининг етакчи жанрларидан бўлган шеъриятда зўр маҳорат билан қалам тебратган шоирлардан Самад Вурғун, Сулаймон Рустам, Расул Ризо, Марварид Дилбодий ва бошқалар биринчи навбатда кичик шеърини шакл-сиёсий лирикани ривожлантиришга катта эътибор бердилар. Озарбайжон шоирлари лириканинг муҳим тармоғи сиёсий лирикага мурожаат қилиб, воқелик ҳақида чуқур мулоҳаза юритдилар.

30 йиллардан бошлаб озарбайжон шеъриятида дoston жанри тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Самад Вурғун яратган “Йигирма олтилар”, “Занжининг орзулари” сингари дostonларда озарбайжон халқи босиб ўтган муҳим йўллар акс эттирилган бўлса, Самад Раҳимнинг II жаҳон уруши сўнгги йилларда яратган “Ленинград осмони остида” ва “Саят Нова” дostonларида асосий эътибор турли миллат кишилари ўртасидаги дўстлик муносабатларига қаратилган.

Озарбайжон шоирларидан О.Саривелли, А.Жамил, С.Халил, Н.Рафибейли, Н.Сайидзодалар лирикаси ҳам ватанпарварлик руҳи билан сўғорилгандир. II жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда адабиёт майдонига Б.Ваҳобзода, Г.Хусайнзода, К.Қосимзода, А.Бобоев ва Г.Имомбердиев сингари исьтедодли ёш шоирлар кириб келди. Улар яратган шеърларда кишиларнинг тинчлик учун кураши, фидокорона меҳнати ва халқлар ўртасидаги бузилмас дўстлик ғоялари тараннум этилди.

Озарбайжон адабиётининг кекса авлоди М.С.Урдибодий, А.А.Абдулҳасан, А.Шойиқлар билан бир қаторда унинг иккинчи ва учинчи бўғинига мансуб ёзувчилар С.Раҳимов, М.Хусейн,

М.Иброҳимов, А.Валиев, И.Эфендиев, Миржалол ва Г.Мусаевлар замонавий ва тарихий мавзуларда роман, қисса ва ҳикоялар ёзиб, биринчидан, аянчли ўтмиш воқеалари тасвирига бағишланган “Бузилаётган дунё” сингари (А.Абдулҳасан) асарларида озарбайжон ҳаётидаги кескин бурилиш даврлари акс эттирилган бўлса, “Шамо”, “Ёш йигит манифести” (Миржалол) романларида деҳқонлар оммасига бағишланган ҳаракат тасвирланди, деҳқонлар ва ишчилар ўртасида дўстлик-ҳамжиҳатлик кўрсатилди. “Саҳар” (М.Хусейн) романида Боку комиссарларидан А.Азизбековнинг мукамал образи яратилди. Замонавий мазмунни яратиш М.Хусейннинг “Абшерон”, “Қора соялар”, М.Иброҳимовнинг “Буюк таянч”, А.Валиевнинг “Гулшан”, С.Раҳмоннинг “Улуғ кунлар” асарлари катта аҳамиятга эга. Бу роман ва қиссаларда озарбайжон адиблари, колхозчи деҳқонлар, нефть саноати, ишчи-хизматчиларининг ижобий образларини яратдилар.

Чет элларда яшовчи маълум халқларнинг тақдири ҳам озарбайжон адибларининг диққатидан четда қолмади.

Ёзувчи Мирзо Иброҳимов ўзининг “Шундай кун келади” романида (арман адиби Г.Севунцнинг “Техрон” ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг “Нур кидириб” асарларида кўзга ташланганидек) Эронда яшовчи форс, курд, арман ва озарбайжон миллатларининг ўз озодлиги учун олиб борган курашларини акс эттиради. Муаллиф романда ҳақиқат, озодлик ва тараққиёт учун курашаётган кучлар томонида эканини, феодал капиталистик тузумнинг ич-ичидан чириб бораётгани ва ўлимга маҳкум этилганлигини зўр ишонч билан таъкидлайди.

Бу насрий асарлар озарбайжон бадиий насрининг ҳамма жанрига хос хусусиятларни тўлиқ акс эттира олмайди, албатта. Чунки озарбайжон насрида “Ер ости сирлари” (М. Иброҳимов), “Япроқлар” (Б.Байрамов) ва ёш адиблар қаламига мансуб роман, қиссалар ҳам борки, уларда ҳам хилма-хил соҳалар акс эттирилган, халқ қаҳрамонларининг мукамал бадиий образлари гавдалантирилган. Масалан, Г.Сайидбелининг “Нотаниш кирғоқларда” повестида югослав ва италия партизанларига раҳбарлик қилган озарбайжонлик йигит М.Хусейнзоданинг қаҳрамонликлари тараннум этилган.

Озарбайжон ёзувчилари драматургия соҳасида ҳам қатор ютуқларни қўлга киритдилар. Улар тарихий ва замонавий мавзуларда сахна асарлари яратдилар. Тарихий мавзудаги сахна асарларида С.Вурғуннинг “Вокиф”, С.Рустамнинг “Қочоқ наби”, Э.Мадрхонининг “Шарқ тонги” асарлари юксак бадиийлиги билан ва мазмундорлиги билан ажралиб туради. Тарихий драманинг энг яхши намунаси ҳисобланган “Вокиф” ўзининг кўп хусусиятлари билан Уйғун ва Иззат Султонларнинг “Навоий”, тожик драматурги С.Улуғзоданинг “Шоирнинг қисмати” асарларига яқин туради. Бу асарда драматург XVIII асрда яшаб ижод этган буюк шоир ва давлат арбоби Мулла Паноҳ ўғли Вокифнинг ҳаёт йўлини, зулм ва жаҳолатга қарши озодлик учун олиб борган курашини тасвирлаган.

60-70 йиллар озарбайжон шеърлятида Р.Ризонинг “Кунлар ва тунлар”, “Танҳолик интиҳоси” шеърлий тўпламлари, драматургия бобида яратилган асарлар орасида М.Иброҳимовнинг “Қасос”, Б.Ваҳобзоданинг “Ёнғиндан сўнг” пьесалари майдонга келди.

МИРЗА ФАТАЛИ ОХУНДОВ (1812-1818)

Мирза Фатали Охундов (Охунзода) 1812-йилда Озарбайжоннинг гўзал бир гўшаси бўлган Нуҳа шаҳрида туғилди.

Мирза Фаталининг отаси- Мирза Муҳаммад Наби Эронда туғилган. У Озарбайжоннинг Табриз вилоятида Ҳамна қишлоғида кадхудо (маъмурий хизматни ҳам қўшиб бажарувчи кичикроқ имом) бўлиб ишлаган. У бу ишдан бўшагандан кейин 1811 йилда савдогарлик мақсадида Шакига келиб, Нуҳа шаҳрида ўрнашиб қолади. У замонда бу жойлар эронликлар қўлида эди. 1814 йилда Шаки хони ўлгандан кейин Мирза Фаталининг отаси ҳам бошқалар қатори, хотини ва икки яшар ўғли (Мирза Фатали) билан Эронга қайтиб кетдилар. Аммо кичик Мирза Фатали ота-онаси ёнида Эронда узок қола олмайди. Тўрт йилдан кейин 1818 йилда, онаси эридан ажралиб, ўғли билан туғилган ватани Шакига, буvasи Охунд Ҳожи Али Аскар олдига келади. Охунд Ҳожи Али Аскар мударрис бўлиб, шарқ илмини, ислом дини, форс ва араб тилларини мукамал билган. Буvasи Мирза Фатали ва унинг онасини жуда яхши қарши олади. Мирза саккизи ёшга кирганда Охунд уни ўқита бошлайди. Мирзанинг қобилиятли эканини сезиб, унга форс ва араб адабиётларидан дарс бера бошлайди.

1826 йилда Эрон билан Россия ўртасида уруш бошланади ва узоқ давом этади.

Шундан сўнг Охунд яна ўз оиласи билан Нуҳа шахрига кўчиб кетади. Маълум вақт ўтгандан кейин Ганжага келади.

Тахминан 1834-йилда Хожи Али Аскар ҳаждан қайтиб келгандан кейин Мирза Фатали у билан бирга Ганжадан Нуҳага жўнайди.

Бу вақтда Нуҳада Рус мактаби очилади. Хожи Али Аскарнинг ижозати билан Мирза Фатали шу мактабга ўқишга киради. Аммо мактаб ёшидан ўтиб қолгани учун I-йилдан кейин мактабдан чиқади. Мактабда рус тилини зўр иштиёқ билан ўқиган бўлса керакки, бир йил ичида уни яхши ўрганиб олади. Уни отаси Тифлисга олиб кетади. 1834-йилда барон Розен уни ўз маҳкамасига шарқ тиллари таржимони қилиб олишга ижозат беради.

Мирза Фатали 1851-56 йилларда насрий, драматик ва илмий-фалсафий асарларини яратди. Булардан муаллифнинг Европа, хусусан, Россия, Англия ва Франция реалистик адабиётининг, прогрессив ижтимоий онгининг, фалсафанинг катта ижодий таъсирида бўлганлиги очиқ ва аниқ кўринади. У бу илғор реализмни ривожлантиради ва шарқнинг специфик шароитларига жуда катта усталик билан татбиқ этади. Охундов ўз асарлари билан деярли бутун дунёда шуҳрат қозонади: унинг асарлари инглиз, немис, француз, итальян ва бошқа тилларга таржима қилинади. Комедияларининг баъзилари Петербургда, Тифлисте, Бокуда Саҳнада катта муваффақият қозонади. Ёзувчи ўз асарлари билан нақадар буюк сиймо, улуғ драматург, новатор эканлигини, жаҳолатда, қоронғиликда, маданиятсизликда, ғоят оғир зулм остида эзилиб ёш тўккан шарқ халқларининг собиқ фарзанди эканлигини намойиш этади. Унинг буюклигини, истеъдодини ва ҳатто чор атрофдагилар ҳам эътироф этишга мажбур бўлади.

Мирза Фатали Охундовнинг икки комедияси “Жаноб Жордан”, “Мулла Иброҳим кимёгар” гўзал юморга бойдир. Улар шарқ ахлоқи ва одатларнинг жонли картинасидир.

Мирза Фатали Охундов ўз асарларига асосий вазифа қилиб борлиқни юксак бадиий воситалари ёрдами билан тўғри, реалистик акс эттириш, бечора халқнинг оғир ҳаётини кўрсатиб, унинг аянчли турмушини, бу турмушдаги нуқсонларни қолоқ тарафларини тўғри изоҳлаб, уларга қарши курашиш, уларни йўқотиш ва бу ишда халққа ёрдам бериш, уни қоронғулик, илмсизлик, фанатизм қуллигидан озод қилишни, уни душманларини фош этишни кўяди.

Охундов ижодий меросида куйидаги асарлар муҳим роль ўйнайди:

- 1) “Ҳикояти Мулла Иброҳим Ҳалил кимёгар” (1851йил)
- 2) “Ҳикояти Мусъе Жордан Ҳаким наботат ва дарвеш мастали Шоҳ”(1851йил)
- 3) “Саргузашти вазири хони Ланкарон” (1852йил)
- 4) “Ҳикояти хирси қулдурбосан“ (1852йил)
- 5) “Хожи Қора” (1852йил)
- 6) “Мурофия вакилларининг ҳикояти” (1856)

Мирза Фатали Охундов булардан бошқа 1852-йилда ўзининг ҳаммага маълум ва машҳур қиссаси “Алданмиш кавокиб”ни яратади.

Мирза Фаталининг машҳур драматик асари- “Мулла Иброҳим Ҳалил кимёгар”дир. Унга муаллиф шарқда, жумладан, Озарбайжонда кенг ёйилган ва одамларни лаққиллатиб талаш воситаларидан бири бўлган ал-химикларни (кимёгарларни) фош этади. Охундов, бир томондан, одамларнинг маданиятсизлигини, қоронғиликда бўлганлигини, халқнинг ҳаёти жуда ачинарли эканлигини акс эттириш билан бирга, иккинчи томондан одамларнинг соддалигидан, қолоқлигидан фойдаланиб алдамчилар уларни ёлғонлар ҳамда хийлалар билан талашларини ва бойишларини кўрсатади. Мирза Фатали халқни бундай бўлмағур нарсаларга ишонмасликка қақиради. Мирза Фатали Охундов ўзининг иккинчи комедияси “Ҳикояти мусъе Жордан”да оддий халқдаги маданиятсизликни ва бундан келиб чиқадиган нодонликни, жоҳилликни очиб ташлайди ва “сеҳргар”ларнинг, “жодугар”ларнинг оддий одамларни талашлари ва лаққиллатишларини фош этади. Халқни маданиятга қақиради.

“Мулла Ҳалил кимёгар” ва “Мусъе Жордан” комедиялари динга, хурофотга қарши курашда ҳам катта аҳамиятга эгадир. Уларни муаллиф сеҳргарларни йўқ нарсаларга (жин, дев, пари ва х.к.),

Примечание [ГАСГ1]:

мўъжизаларга ишонишни танкид этиб, юқорида айтганимиздек, бундай ғайри табиий воқеаларни табиат қонунларига зид эканлигини таъкидлайди.

Охундовнинг энг машхур асарларидан бири унинг “Алданмиш кавокиб” деган қиссасидир. Мирза Фатали аввало шу асари билан Озарбайжон реалистик прозасига асос солди. Асарда, бир томондан, феодал Эрондаги ҳоким адолатсизлик ва беҳад зулм, чидаб бўлмас даражадаги жаҳолат ва талончилик очиб ташланади, бечора халқнинг ғоят аянчли аҳволда эканлиги кўрсатилади. Феодал тузумнинг ҳукмдорлари ва улар атрофида турганларнинг (вазирлар ва х.к.) барча қабохат ва разилликлари кескин суръатда фoш қилинади. Иккинчи томондан, муаллиф асарнинг қаҳрамони-Юсуфшоҳ амалга оширган ишлар тимсолида ўзининг ўша вақтларда ушалмаган ва ушалиши мумкин бўлмаган утопик орзуларини тарғиб этади. Шунинг учун ҳам ҳоким ижтимоий гуруҳлар ва халқ оммаси орасида кескин ҳамда муросасиз қарама-қаршилик қиссанинг асосини ташкил этади. Айтиш мумкинки “Алданмиш кавокиб” типик шарқ феодал тузумини, феодал идора усули ва ҳукмдорларни, сарой аҳллари, умуман феодал жамиятни, бу жамиятнинг барча ярамас тартиб-қоидаларини қаттиқ фoш қиладиган ва аксар жиҳатдан рад этадиган ажойиб асарлардандир.

Идеал ҳукмдор образини яратиш ва халқ ҳамда мамлакатни адолатли идора этишни тарғиб қилиш асарнинг бош мақсадидир.

Охундов ҳаёт вақтидаёқ унинг ҳамма душманлари бетоқат бўлиб, унинг ўлимини кутдилар. Реакционерлар уни асло кўра олмадилар. Бутун онгли ҳаёти реакция билан шиддатли курашда ўтган Мирзо Фатали 1878-йилда вафот этди.

Улкан мутафаккир, маърифатпарвар-демократ М.Ф.Охундов ҳамма жойда, хусусан шарқда, ўз ватани бўлган Озарбайжонда ҳукм сурган мутаассиблик, ҳуқуқсизлик ва зулмни атрофлича кўрди, у халқ қачонгача шундай нодон ҳолда ётади, деб фарёд қилди. Ўз замонасидаги ҳаётнинг ҳамма томонларини танкид қилишда ва халқ озодлиги учун олиб борган курашда Охундов жуда нозик ва хилма-хил усулларни қўллади. Чунончи, ўз муаллифлигидан тониб асар ёзиш каби приёмлардан фойдаланди. Ёки баъзан ўз ғоявий муҳолифларини ўзининг салафлари деб атади.

Охундов даврининг энг яхши билганлардан, Охундов адабий мактабини илк йирик намоёндаларидан бири бўлган А.Ҳақвердиев ўзининг кичкина асарида унинг бу аҳволини қуйидагича тасвирлайди:

“Ижтимоий аренага қадам қўйган дастлабки кунданок М.Ф.Охундов халқнинг нодонлигига, мутаассибликка ва халқнинг эски фикрларига қарши кескин кураш олиб борди. Руҳонийлар ва шайхулислом билан диний мавзуларда доим мунозара қилишда ва дин ақидаларини талқин қилишда уларнинг нодон эканликларини мантиқий жиҳатдан исбот қилди. У халқ жаҳолатга ботиб ётган бир вақтда халқнинг иродасини руҳонийлар ўз истакларича кўр-кўрона итоат қилдирган бир пайтда унинг ўрнида бошқа одам бўлганда, оломон уни аллақачон тилка-пора қилиб ташлаган бўлар эди. Аммо Охундов, уезд бошқармасининг таржимони... анча обрўли бир киши сифатида ҳурматга сазовор эди. Кавказ ноибининг бошқармасида ишловчи таржимон шундай сиймо эдики, руҳонийларнинг у билан ҳисоблашмасдан иложи йўқ эди. Шундай қилиб, хизмат мансаби Охундовни қутқазиб қолди ва унга ўз ғоясини ўтказиш учун имконият берди.

Ҳақвердов Охундовнинг дафн маросимини мана бундай тасвирлайди: “Муллаларнинг иғвосига учган Тифлис халқи унинг жасадини қабристонга кўтариб боришга унамади. Буюк мутафаккирнинг жасади уч кун уйда ётди, ниҳоят Охундовнинг ворислари унинг жасадини қабристонга кўтариб боришга қўнган одамларга уч сўмдан тўладилар”.

Улуғ мутафаккир ёзувчи Мирза Фатали Охундовнинг асосий фожиаси шундан иборат бўлдики, у ўзининг ажойиб орзуларини амалга ошира олмади- давр уни шафқатсиз ва беҳаёларча рад этди.

“Бу ишни, бу заҳмат ва азият чекиб бошлаган мақсадни келажак авлодга топширдим”, дейди Охундов.

Шундай қилиб Мирза Фатали ўз даврида енгилган бўлса-да, лекин келажакка ишонч билан қаради, шунинг учун орзуларини авлодлар бажаришга ҳаракат қиладилар.

УЙҒУР АДАБИЁТИ

Уйғурлар Хитой Халқ Республикасининг Синьзян-Уйғур Автоном Районида яшайдилар. Уйғур халқи Марказий Осиёдаги энг қадимги халқлардан бўлиб, ўзининг бой маданий ўтмиши ва минг йилларни ўз ичига олган ёзма адабиёт тарихига эга.

Синьзян Уйғур Автоном районининг Оксуб, Турфон, Урумчи шаҳарларида, Мўғилистон Халқ Республикасидаги Орхон, Селанга дарёларининг қирғоқларида топилган моддий маданият ёдгорликлари уйғур халқининг бой маънавий ўтмишидан дарак беради. Машҳур рус шарқшуноси академик В.В.Бартолд уйғурларнинг милоддан илгарги асрларда ҳам юқори маданиятли халқлардан бири бўлганлигин таъкидлайди.

Милоднинг VII асридаёқ уйғурларнинг «Чистони Эликбек» ҳақидаги биринчи эпик достони майдонга келди. Бу достон уйғурларнинг кўчманчи қабилалари ҳужумига олиб борган қахрамона курашларини акс этдиради. «Чистони Эликбек» уйғур тилида тилида яратилган биринчи эпик асар бўлиб, қадимги уйғур тили ва адабиётнинг энг йирик ёдгорликларидан биридир.

VII асрнинг бошланишида уйғурлар туркий қабилалар иттифоқидан тузилган Туғю (турк сўзининг хитойча талаффузи) давлатининг составига кирдилар. Ана шу даврдан сақланиб қолган Орхон ва Селанга ёдгорликлари, қадимги уйғур тили ва адабиётининг ёдгорликлари сифатида уруғчилик ва қулдорлик тузуми емирилиб, илк феодализм босқичининг шаклланиш давридаги иқтисодий, сиёсий ва диний муносабатларни, уруғлар ва қабилалар, қулар ва қулдорлар, оддий халқ билан хукмрон уруғ ёки феодал аристократияси ўртасидаги муносабатларни жуда жонли бадиий воситалар орқали очиб беради. Қадимги Орхон ёдгорликларини бадиий жихатдан текширган рус олими, академик Ф.Е.Корш «Кул Тегин» ва бошқа ёдгорликлар проза ва шеър аралаш ёзилган тарихий эпик асарлар эканлигини аниқлаган эди.

VII асрнинг охири ва VIII асрнинг бошланишида Ўрта Осиёга арабларнинг келиши ва ислом динининг тарқала бошлаши уйғурларнинг маънавий ҳаётида ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди.

X асрга келиб уйғурлар қорахонийлар давлати составига кирдилар. Кучор, Оксуб, Қашқар, Ёрканд шаҳарлари, Еттисув вилояти ва Ўрта Осиё территорияси Қорахонийлар давлатига тобе эди. Қорахонийлар давлатида уйғур тили умумдавлат тили сифатида фойдаланилди. Уйғурларнинг қадимги ёзуви билан бир қаторда араб ёзуви ҳам кенг қўлланилди.

Қашқардаги Қора Бугрохонлар саройига олимлар ва шоирлар тўпланар эди. Қора Бугрохонлар сулоаси илм ва санъат аҳилларига ҳомийлик қилдилар, ҳамда уларни катта асарлар ёзишга рағбатлантирдилар. Бугрохон Хорун даврида дидактик ахлоқий достон «Қутадғу билиг» ёзилди. Бу достон туркий тилда аруз вазнида ёзилган биринчи катта асар бўлиб, унғача аруз вазнида фақат диний-фалсафий ва сиёсий мазмундаги кичик шеърлар ёзиларди. Ўрта Осиёдаги туркий халқлар адабиётига аруз вазни эндигина кириб бораётган даврда Боласоғунлик Юсуф Хос Хожиб яратган бу достон ана шу мураккаб, лекин жуда силлиқ ва оҳангдор усулда ёзиш учун кўйилган биринчи катта кадам эди.

Адабиёт билан бир қаторда тилшунослик ва филология фанининг бошқа тармоқлари ҳам ривожланди. Қашқарда туғилиб ўсган ва дастлабки филологик билимини ўз она шаҳрида олган машҳур олим Маҳмуд ибн Хусайн ал Қошғарий тилшунослик соҳасидаги илмини янада чуқурлаштириш учун араб шарқининг ўша даврдаги илмий маркази Бағдод шаҳрига бориб ўқиди. Буюк тилшунос олим Маҳмуд ибн Хусайн ал-Қошғарий Бағдод шаҳрида ўзининг машҳур «Девони луғотут турк» асарини ёзиш билан туркий халқлар тили ва адабиётини илмий асосда ўрганиш ишига асос солди. М.Қошғарий то XI асргача бўлган туркий халқлар фольклорига доир материалларни тўплади, туркий қабилалар тилларининг ўзаро ва тилига нисбатан киёсий грамматикасини берди. «Девон» нинг охириги қисми эса туркий сўзларнинг арабча изоҳлаш луғати билан таъминланди.

М.Қошғарийнинг бу фундаментал асари XI асрда туркий халқлар филологияси соҳасидаги энг йирик ишлардан бири бўлибгина қолмай, ҳозирги кунгача Ўрта ва Марказий Осиёдаги қадимги туркий халқлар адабиётининг ўрганишнинг асосий манбаидир.

XII асрнинг охирида ёзилган адабий ёдгорликларнинг энг кўзга кўринарлиси Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойик» достонидир. Бу достон ҳам «Қутадғу билиг» каби дидактик мазмунга эгадир.

Бу ерда шуни уктириб ўтиш ўринлики, то XIII аср охиригача ёзилган бу адабий ёдгорликларни Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг, хусусан, ўзбек ва уйғур халқларининг мерослари деб қараш керак. Чунки, бу икки халқ тилининг ўхшашлиги ва маданий ўтмишининг бир-бирига яқинлиги уларни бир отани икки фарзанди каби тенг ҳуқуқли меросхўрлар қаторига қўяди. Машҳур олим Е.Э.Бертельс ҳам ўзининг “Хиба ал -хакаик Ахмада Югнака” деган мақоласининг хотимасида XIII асрнинг охири ўзбек ва уйғур тилларининг бир-биридан алоҳида халқ тили сифатида ажралиш даври эканлигини ва “Ҳиба тул ҳақойик” аралаш ўзбек-уйғур тилида ёзилган сўнги асар эканлигини кўрсатган эди. Яна у, “Ҳиба тул ҳақойик”да эски ўзбек-тилининг элементлари кучли эканлигини ҳам айтиб ўтган эди.

XV-XVI асрлар давомида Шарқий Туркистонга ислом динининг кенг миқёсда тарқалиши интенсивлашади. Будда дини ва адабиёти ўз ўрнини аста-секинлик билан мусулмон дини ва адабиётига бўшатиб бера бошлади.

Шарқий Туркистонда ислом динининг мустаҳкамланиши адабиёт ва санъатда ўзининг кенг ифодасини топди.

Бадий адабиётда тасаввуфчилик ўзининг бутун моҳияти билан намоён бўлди.

Тасаввуф тариқати Оппок Хўжа даврида айниқса ривожланди.

Ўз даврининг машҳур шоири Хирқатий тасаввуфчиликнинг зидди ўлароқ, ўзининг “Муҳаббатнома” ва “Меҳнатком” достонида символлик образлар орқали реал дунёдаги чин инсоний муҳаббат ва юксак ахлоққа доир масалаларни кенг ёритди.

Хирқатийдан кейин яшаган лирик шоир Залилий ижоди ҳам ўзининг ғоявий ранг-баранглиги билан характерланади.

Шоир Залилийнинг бизгача диний мазмундаги бир неча достони етиб келган.

XVIII асрнинг ўрталарида уйғур адабиётида ғазалчилик, халқ орасида тарқалгач тайёр сюжетлардан фойдаланиб, ёзиш таржимонлик кенг авж олди.

Ўз ғазалларининг оригиналлиги ва бадий гўзаллиги билан хўтанлик шоир Навбатий алоҳида ўрин тутди.

Шуниси эътиборлики Навбатий ижодида буюк Навоийнинг кучли таъсири сезилиб туради.

XVIII аср уйғур адабиёти ўз тематикасининг ранг-баранглиги билан характерланади. Навбатий билан Арший каби лирик шоирлар қаторидан йирик эпик дидактик-ахлоқий дostonлар яратган мулла Юнус Ёрқандий, мулла Ниёз, Аълам Шаҳерий, Қосимий, Муҳаммад Раҳим Қошғарий каби шоирлар ўзларининг реал турмушга бўлган муносабатлари билан бир-биридан фарқ қилганлари холда, бадий маҳорат ва услубларининг комил устунлиги жиҳатидан бир-бирларидан қолишмайдилар.

XVIII аср уйғур адабиётида араб, эрон, хинд, ўзбек ва озабаржон адабиётининг кўзга кўринган асарларини таржима қилиш билан бир қаторда, ана шу асарларига тақлид шаклидаги асарлар ҳам кўзга ташланади. Ўз даврининг тилчи ва адабиётчи олимларидан бири бўлган Муҳаммад Сиддик Баршидийнинг “Сиддикнома” асари сиёсат, қонун, илм, фалсафа, адабиёт, дин, ахлоқ масалаларини ўз ичига олади. Бу асар ўзининг мазмуни жиҳатидан 1035 йили ёзилган форсча “Қобуснома”га ўхшасада форс ёзувчиси Қобуснинг асарига қараганда анчагина кенг доирадаги масалаларини ёритади.

XIX аср уйғур классик адабиёти тараққиётининг юқори чўққиси бўлди. Бу даврдаги шоир ва адибларнинг кўпчилиги реал турмуш картиналарини акс эттиришга, асарга реал мазмун беришга интилдилар. XVIII асрнинг охириги чораги ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган талантли шоир Абдураҳим Наззорий яратган “Муҳаббат дostonлари” циклидаги 18 дostonнинг ҳаммаси ўзининг ҳаётлиги, бадий устунлиги ва бой мазмуни билан ўқувчида ижобий таъсир қолдиради. Унинг бу дostonлари шоирни уйғур адабиётининг прогрессив оқимидаги намоёндаларининг энг олдинги қаторига қўяди.

Уйғур адабиётига ўзининг ўткир мазмундаги кўшиқлари билан кирган Садир Полвон ижоди алоҳида диққатга сазовордир. Садир Полвоннинг бутун умри меҳнатқашларни озод қилиш учун курашда ўтди.

Мулла Шокир номи билан уйғур адабиётида машҳур бўлган шоирнинг “Зафарнома” дostonи манжур феодал ҳокимиятининг малайи Саид Хакимбекнинг манфур қиёфасини бутун борлигича очиб беради.

Уйғур адабиёти халқ маданиятининг узвий бир қисми ўларок, ўзида замоннинг диний, сиёсий, ахлоқий, фалсафий ва илмий ғояларини акс эттиргани ҳолда, асрлар мобайнида тарихнинг оқимиға қараб мазмунан ва шаклан мукаммаллашиб борди. Бу ҳолни уйғур адабиётининг классиги Билол Нозим ижодида яққол кўриш мумкин.

Айтиш мумкинки, уйғур адабиёти-уйғур халқи маънавий ҳаётининг ойнаси сифатида унинг маданий ўтмиши нақадар бой ва мазмундор эканлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Авезов М. Қараш-қараш. Т., 1962.
2. Айтматов Ч. Танланган асарлар. 2 жилдлик. Т., 1978.
3. Айтматов Ч. Қиёмат. Т., 1986.
4. Айтматов К. Қорақалпоқ фольклори. Н., 1977.
5. Антология каракалпакской поэзии. Т., 1963.
6. Бердақ. Шеърлар, дostonлар. Т., 1978.
7. Байжиев М. Менинг олтин балиқчам. Т., 1979.
8. Деряев Х. Қисмат. Т., 1970.
9. История литературы Средней Азии и Казахстана. М., 1960.
10. Иноғомов Р. Адабий қардошлиқ тароналари. Т., 1972.
11. Камина. Танланган асарлар. Т., 1957.
12. Кербобоев Б. Дадил қадам. Т., 1960.
13. Кор-Оғлў. Туркменская литература. М., 1972.
14. Кўзларингга бокқанимда. Т., 1966.
15. Колмўрзаев А. Эстетическое творчество Абая. Алма-Ата, 1979.
16. Литературнўй энциклопедический словарь. М.1987г.
17. Мамед Ариф. История азарбайджанской литературы. (Краткий очерк). Баку, 1971г.
18. Манас. Т., 1992.
19. Махтумқули. Шеърлар. 1976.
20. Мусрепов Ғ. Қозоқ солдати. Т., 1985.
21. Мусрепов Ғ. Қирон қуш қўшиғи. Т., 1970.
22. Мухаммадхўжаев Х. “Қардошлиқ туйғулари”. Тошкент, 1976й.
23. Муконов С. Бўтакўз. Т., 1962.
24. Нурпеисов А. Қон ва тер. Т., 1976-1979.
25. Олимжонов А. Маҳамбет майзаси. Т., 1975
26. Рустамов.Э. Саид Имомиддин Насимий. Шарқ юлдузи. 1974й. 4-сон. 224-231-бетлар.
27. Туркман поэзиясининг антологияси. Ашхабад, 1958.
28. Туркман шоирлари. Т., 1963.
29. Турналар ороли. Т., 1971.
30. Токомбоев А. Шеърлар. Т., 1976.
31. Усмон Мамагоҳунов. Уйғур адабиёти классиклари. Т. 1960й.
32. Шахриёр. Т., 1977.
33. Эралиев С. Тоғлар фарзандиман. Т., 1978.
34. Юсупов И. Чўл тўргайи. Т., 1972.
35. Юсупов И. Раҳмат сенга замоним. Т., 1979.
36. Қайипберганов Т. Сайланма. 3 жилдлик. Т., 1982.
37. Қодирий. Р. Уйғур адабиётининг оксоқоли. Ўзбекистон маданияти. 1974й. 7 июнь.
38. Қосимбеков Т. Синган қилич. Т., 1980.
39. Қулиев Қ. Қора қарвон. Т., 1975.
40. Қурбонбоев Б. Бердақ ва ўзбек адабиёти. Т., 1982.
41. Қўнонбоев А. Ўданлар. Т., 1954.

Мундарижа

Суз боши	3
Туркий халқлар адабиёти	4
Туркман адабиёти	4
Махтумкули ҳаёти ва ижоди	6
Берди Кербобоев ҳаёти ва ижоди	7
Қирғиз адабиёти	8
Тўхтағул Сотилғанов	9
Аали Тўқумбоев	9
Чингиз Айтматов ҳаёти ва ижоди	9
Қозоқ адабиёти	11
Абай Қўнонбоев	14
Мухтор Аvezов	15
Қорақалпоқ адабиёти	15
Бердақ ҳаёти ва ижоди	17
Ж.Оймурзаев ҳаёти ва ижоди	18
Озарбайжон адабиёти	18
М.Ф.Охундов ҳаёти ва ижоди	22
Уйғур адабиёти	25
Адабиётлар	27